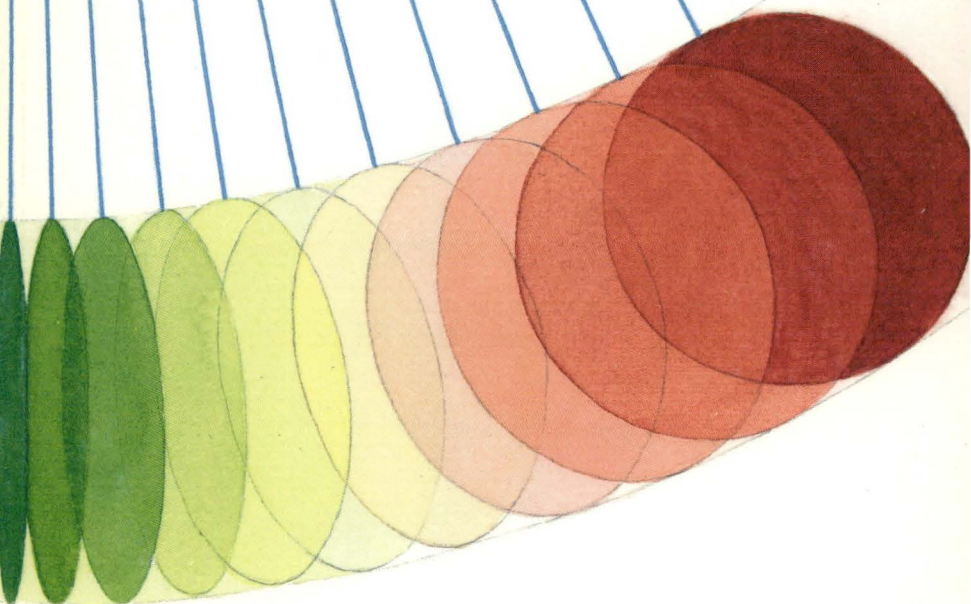

Pendeln svängar

– röster i högskoledebatten

SNS Förlag

Bo Södersten (red)

Pendeln svänger

Pendeln svänger
— *röster i högskoledebatten*

Bo Södersten (red)

SNS Förlag

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm

Pendeln svänger
– röster i högskoledebatten
Bo Södersten (red)

Första upplagan
Första tryckningen

© 1992 Författarna och SNS Förlag
Omslag: Hans Kündig
Sättning: Melanders Fotosätteri
Tryck: Kristianstads Boktryckeri AB, 1992

ISBN: 91-7150-438-9

Innehåll

Förord 7

Inledning

Bo Södersten: Pendeln svänger – tradition och förnyelse i högskolan 11

I En decentraliserad högskola

Per Unckel: Fria universitet och högskolor 23

Sverker Gustafsson: Avreglering med tanke på vad? 26

Stig Strömholm: Frihet och ansvar – avregleringens gränsområden 35

Ingemar Mundebo och Bo Sandberg: Avreglering och redovisningsansvar inom högskolan 41

Sara Lönnerblad: Högskolan som stiftelse – en arbetsrättslig betraktelse 49

II En ny lärarroll

Håkan Westling: Den Gud giver ett ämbete . . . 57

Sigbrit Franke-Wikberg: Den missförstådda pedagogiken 64

Ulla Åkerström: Forskarutbildningen, handledningen och pedagogiken 73

Peter Stenkula: Universitetsläraren och arbetslusten 79

Monica Bergman: Akademisering av lärarutbildningen 84

III Den lokala organisationen

Lars Beckman: Institutionens roll i den lokala högskoleorganisationen 91

Rune Persson: Förändringens högskola – några lärdomar 100

Olof Ruin: Amerikanisering av organisationen 105

Ingemar Lind: Sill i kapprockar? Lokal organisation som förändringsinstrument 114

Bo Gustafsson: Efterlyses: institut för avancerade studier 123

IV En internationaliserad högskola

Torsten Husén: Svensk högskola i internationellt perspektiv 133

Lars Hedin: Universitetens nya frihet: frihet till internationellt samarbete 142

Bengt Gustafsson: Skapa gott renommé för svensk forskning! 149

Författarna 157

Förord

Den svenska högskolan befinner sig idag i en period av stark förvandling. Under 1960-talet ökade antalet studerande i högskolan kraftigt. Samtidigt var detta en tid av politisk radikalisering. Inte minst var tilltron till staten stark. Högskolan blev föremål för övergripande planering, för dimensionering och avlänkning, för jämlikhetssträvanden och för försök till styrning utifrån.

Idag svänger pendeln tillbaka. En ny decentraliserad högskola växer fram. Dagens modeord är avreglering, frihet, lokalt ansvar och stiftelse. Vilka följer de nya vindarna får för högskolan kan idag ingen veta med större exakthet.

Samtidigt är högskolan en traditionsbärare. En huvuduppgift är att förmedla kunskap och metoder för att finna ny kunskap till nya generationer. Högskolan är naturligen förändringens bärare och spjutspets.

Föreliggande bok är inte i första hand en debattbok, även om ett brett spektrum av uppfattningar finns företrädda och delvis bryter sig mot varandra. Ledande forskningspolitiker och högskolans rektorer, lärare, forskare och studerande är representerade i boken. Såväl formerna för den nya högskolans möjliga organisation, som för en ny lärarroll och för institutionerna analyseras och förslag till förändringar ges. Högskolan är en del av en större värld; därför ges de internationella aspekterna ett eget avsnitt.

Det har, inte minst som ordförande i Sveriges universitetslärarförbund, varit stimulerande att få delta i arbetet på föreliggande bok. Universitetslärarna har som grupp all anledning att slå vakt om kvalitet och professionalism inom högskolan.

Genom att låta ett antal representativa röster komma till tals vill *Pendeln svänger* bidra till att de förändringar som oundgängligen kommer blir så brett och professionellt belysta som möjligt.

Stockholm i januari 1992

Bo Södersten

Inledning

Pendeln svänger – tradition och förnyelse i högskolan

Universiteten är traditionsbundna. Det har att göra med att de har att förvalta en stor kunskapsmassa. De skall se till att den bästa kunskapen på olika områden förmedlas till nya generationer. Universitetslärare är i en viss mening bankirer vars ansvar det är att den kunskapsmassa som finns förvaltas och görs tillgänglig för nya generationer.

Men universitet och högskolor är också i högsta grad organ för utveckling och förnyelse. Modern ekonomisk tillväxtteori har i allt högre grad kommit att betona kunskapens roll.

Vårt välstånd bygger på kunskap

Det mest grundläggande faktum som karakteriserar vår moderna värld är skillnaden mellan rika och fattiga länder. Den rika världen består av tre poler, den nordamerikanska med USA och Kanada, den västeuropeiska runt EG och Tyskland och den sydostasiatiska med Japan och de fyra tigrarna. I dessa poler lever ungefär 800 miljoner människor i relativ välmåga. Utanför dem finns den fattiga världen med ungefär fyra miljarder människor av vilka en stor del lever i misär. Ett grundläggande faktum är att i de utvecklade länderna ligger genomsnittsinkomsten per person på 10 000 dollar eller mer medan den i den fattiga världen ligger på 300–500 dollar per person och år.

Skillnaderna är gigantiska. De är svåra, kanske närmast omöjliga, att förklara. Vad den nya forskningen betonar är att välståndet bygger på – eller åtminstone förknippas med – två centrala faktorer. De utvecklade länderna har goda utbildningssystem som snabbt anammar och för ny kunskap och nya forskningsresultat vidare till relativt stora delar av befolkningen. Vidare har de

ett antal producerande företag – ofta kunskapsinriktade, stora företag – som utvecklar nya varor och tjänster, utvecklar nya ”blueprints” och därigenom skapar sig tillfälliga monopol. Vidare har dessa länder, inte minst de mindre bland de utvecklade länderna, företag som är tillräckligt sofistikerade för att hänga med, för att genom ”learning by doing” också kunna ta del av denna mer företagsinriktade kunskap och därigenom också kunna dra fördel av den.

Den stora skillnaden mellan fattiga och rika länder är att de förra inte har vare sig utbildningssystem som kan absorbera ny kunskap eller ens företag som kan dra fördel av ”learning by doing”. Därför hamnar de på efterkälken och hamnar i ett definitivt bakvatten. De integreras aldrig i världsekonomin. Deras ekonomiska och sociala system präglas av improduktiva verksamheter, av privilegiejakt, av kontrollerade och manipulerade ekonomier och av korruption. Regelmässigt sker dessa verksamheter bakom murar av tullskydd och i hägn av import-substitution och manipulerade växelkurser.

I detta perspektiv blir utbildningssystemen av utomordentligt stor betydelse. De länder som kan utveckla och bibehålla utbildning och forskning av hög internationell standard kan räkna med att fortsätta att tillhöra de någorlunda rika länderna. De länder som däremot tappar taget på utbildningens område får inte enbart se sitt utbildningsväsende försvagas. Förr eller senare kommer de också att tappa det ekonomiska greppet och sjunka ned till att bli andra rangens länder, präglade av ekonomiska problem och en sviktande ekonomisk och social standard.

De länder som i jämlikhetsnit straffar sina eliter får ofta betala ett högt pris. Proletariseringen av högre utbildning och forskning leder till att hela samhällets förmåga till utveckling och anpassning upphör.

Utbildningssystemets inre logik

Ett utbildningssystem har alltid en egen inneboende logik. Varje mer teoretiskt avancerat ämne har sin specifika analytiska uppläggning och sin kropp av teorier. De frågor som kan få svar är långtifrån alltid de som intresserar en bredare allmänhet. De frågor som framgångsrikt kan attackeras är de som etablerad vetenskaplig teknik ger oss möjlighet att svara på.

Naturligtvis sker då och då stora vetenskapliga genombrott, då ett böjningsmönster ersätter ett annat. Men normalt sker merparten av vetenskapligt arbete inom relativt givna teoriramar och paradigmer.

Samtidigt fordrar forskning och högre utbildning en lång träning av sina

utövare. Forskarutbildningen avslutas normalt med en doktorsavhandling. Ofta har denna karaktären av ett gesällarbete. Vanligtvis tar det fem–sju år (inom naturvetenskap och medicin något år kortare) innan den studerande är färdig med sin doktorsutbildning. Detta ger normalt den träning och färdighet som gör det möjligt för den unge forskaren att sedan arbeta självständigt och lägga ett inomvetenskapligt synsätt på vetenskapligt arbete.

För att ge en person en självständig förmåga att bedöma vetenskapligt arbete inom en disciplin fordras därför ett långt eget arbete inom denna disciplin. Normalt är det enbart kolleger som kan bedöma en forskares förmåga och duglighet.

Detta faktum har stor betydelse när det gäller universitetens styrelseform. Traditionsenligt har den haft starka inslag av kollegialitet. Detta är också naturligt med universitetets speciella ställning: det är egentligen enbart kollegerna som har en rimlig kompetens för att göra bedömningar av inomvetenskaplig natur. Inte minst på institutionsnivå är det naturligt att det kollegiala inslaget spelar en betydelsefull roll.

Den kollegiala arbetsformen har emellertid inte enbart förtjänster. Universitetet måste också ses ur ett större helhetsperspektiv. Även om ett fungerande universitet har en egen inneboende växtkraft så behövs en ledning som kan ha ett övergripande ansvar för verksamheten. Nya discipliner och ämnen kommer till. Andra förlorar i vetenskaplig aktualitet och relevans. Forskningsområden som fört en tynande tillvaro kan plötsligt få en höggradig relevans. Kort sagt, det behövs en ledning för universitetet som ser deras verksamhet ur ett större perspektiv.

Här har en kollegial styrform uppenbara svagheter. Den är inte skickad att i första hand välja *mellan* olika områden. När större grepp skall tas kommer ofta den kollegiala styrformen till korta.

Samtidigt gäller att även de som har det övergripande ansvaret för ett universitets utveckling måste stå verksamheten nära. Förmåga till överblick måste kombineras med ett sinne för det vetenskapliga arbetets speciella särdrag och möjligheter.

Traditionellt har svenska universitet varit underordnade statens ledning. Detta har bland annat tagit sig uttryck i att de lokala variationerna varit begränsade. Längre uppställdes exempelvis som mål för utbildningen att denna skulle vara av riksgiltig karaktär. Företrädarna för verksamheten inom universitetet fann det ofta naturligt att samordna verksamheten så att ungefär samma stoff lärdes ut vid samtliga universitetsinstitutioner.

Samtidigt har de senaste tjugo årens utveckling inom högskolan knappast

varit lyckosam. Försök till storskalighet och till sammanförande av verksamheter som inte har några logiska samband har inte varit framgångsrika. Verksamheten inom den egentliga högskolan ("university-type education") har drabbats av minskade resurser, försök till planhushållning som hämmat verksamheten och en avlänkingsfilosofi som gjort att antalet avlagda examina inom den egentliga högskolan sjunkit från 16 000–17 000 vid 70-talets början till 12 000–13 000 inom grundutbildningen och att antalet doktorsexamina har stagnerat till endast drygt 1 000 per år.

Det kollegiala momentet i styrningen av högskolan har också satts på undantag. Tidigare spelade fakulteterna, där professorerna inom fakultetens olika ämnen utgjorde medlemmarna, en betydelsefull roll. Efter 60- och 70-talens reformer ersattes denna styrelseform med mer "demokratiska" former av styrelser där studenter och teknisk-administrativ personal fick ett betydande, ibland stundtals dominerande, inflytande. Någon garanti för en god inomvetenskaplig utveckling inom skilda discipliner erbjöd knappast dessa arrangemang. Inte heller var de särskilt lyckosamma när det gällde att garantera kvalitet och förnyelse inom utbildningen.

Pendeln svänger nu tydligt tillbaka. Betydelsen av decentralisering betonas från olika aspekter. Ett moment är det självklara att universiteten får möjlighet att profilera sig. Därmed uppges naturligtvis den tanke om uniformitet och riksgiltighet som tidigare utgjort ett tydligt inslag i det svenska universitetsväsendet.

Vilka konsekvenser detta kommer att få när det gäller universitetens ledning återstår att se. Tydligen gäller att regering och statsmakt även i framtiden skall utse universitetens styrelser. Det logiska i ett sådant arrangemang kan ifrågasättas. Om tanken på stiftelseuniversitet skall följas fullt ut synes det också vara logiskt att låta i varje fall sådana universitet få en från statsmakten helt fristående ledning.

När det gäller institutionsnivån finns det skäl att betona det kollegiala momentets betydelse. Det är naturligt att de lärare och forskare som de facto i form av sin professionalism och kompetens är de ledande vid en institution också är det i formell mening.

Gymnasiet bryggan till universitetet

Jag antydde inledningsvis att utbildningssystemet är av mycket stor vikt för ett lands konkurrensförmåga och möjligheter till ekonomiska framsteg. Vårt in-

tesse är i denna bok naturligen främst inriktat på högskola och universitet. Men det finns här skäl att påminna om att ett utbildningssystem utgör en integrerad helhet.

Inte minst är sambandet mellan gymnasiet, i första hand då dess teoretiska delar, och högskolan av stor betydelse. Traditionellt har det svenska gymnasiet spelat en stor roll både för att rekrytera studie- och forskarbegåvningar till högre studier och genom att verka som forskarsamhällets förlängda arm inte minst ut i regionerna. Under guldåren, dvs under den långa perioden av obruten tillväxt från 1870 till 1970, spelade sannolikt den höga kvaliteten på svensk gymnasieutbildning stor roll för den positiva ekonomiska utvecklingen.

Under de senaste tjugo åren tyder jämförelser av prov och skilda studier på att kvaliteten i gymnasiet har sjunkit. Till en del kan detta ha att göra med att antalet studerande i gymnasiet starkt ökat. Den karaktär av elitskola som präglade tidigare generationers gymnasier är nu borta. Men till en del är det tveklöst också frukten av en medveten politik, eller åtminstone bristande insikter om vilka krav som bör ställas på gymnasielärare på teoretiska linjer.

En intressant fråga blir: var skall gränsen sättas mellan de lärare som främst skall ha en pedagogisk utbildning och de av vilka det krävs mer av djuplodande ämnesstudier?

Traditionellt hade de förra en seminarieutbildning och var verksamma inom folkskolan (med undervisning i de fem eller sju första årsklasserna) och de senare hade en universitetsutbildning av ämneslärartyp. Med senare års reformer har denna gräns tenderat att skjutas uppåt. Vi har nu fått två kategorier tidigarelärare och senarelärare som skall svara för undervisningen i grundskolans nio årsklasser och för vilka ingen ämneslärarutbildning av universitetstyp förekommer. Det finns verkligen goda skäl att fråga sig om inte gränsen med denna uppläggning skjutits upp väl högt.

Härtill kommer att den ämneslärarutbildning för gymnasiets teoretiska delar som nu förekommer är kort och omfattar relativt få personer; som exempel kan nämnas att vi för närvarande tar in 250 personer årligen till ämneslärarutbildning, motsvarande siffra för fritidspedagoger och förskollärare utgör 950 respektive 3 300. Vidare är utbildningen kortfattad och omfattar regelmässigt 160 poäng (i några fall 180 poäng) där också 40 poäng pedagogisk utbildning ingår.

Det är särskilt viktigt att ungdomar med teoretisk håg och fallenhet får en kvalificerad undervisning, helst att de också får några glimtar, någon ”doft”, av vad forskning och vetenskapligt ifrågasättande egentligen handlar om. Åtskilliga av gamla tiders lektorer hade den förmågan. Den nedgradering av un-

dervisning och lärarkrav som de facto ägt rum under de senaste tjugo åren har, bland annat genom att doktorskraven på lektorer slopats och antalet kraftigt minskats, därför haft negativa konsekvenser också för rekrytering och urval till högskolan.

Att återskapa gamla tiders lektorat är i dag knappast möjligt. Däremot är det fullt möjligt att höja kompetenskraven för gymnasielärare. I själva verket är detta i dag ett mycket angeläget reformkrav både för att höja kvaliteten i våra gymnasier och för att förbättra rekryteringen till högskolan.

Om detta skall ske fordras också att lönerna för denna typ av tjänst görs konkurrenskraftiga. I begränsad omfattning kunde också en ny typ av lektorat med krav på doktorsexamen införas. Dessa lektorat skulle vara avsedda för lärare som har ett särskilt ansvar för några teoretiska ämnen. Till deras uppgifter skulle också höra att svara för vägledning och vidareutbildning av andra lärare och att fungera som en brygga in mot universitetet.

Det är viktigt att både stat och kommun här tar sitt ansvar. Staten bör i första hand agera genom att utfärda behörighetsvillkor för lärare i gymnasiet som syftar till att höja standarden. Kommunerna bör i sin tur ta sitt ansvar för att gymnasiets teoretiska linjer håller en god kvalitet. I framtiden kommer skolan att kunna bli ett viktigt konkurrensmedel för kommunerna.

Incitament och konkurrens

Incitamentsfrågan i högskolan har flera dimensioner. En handlar om de studerande: hur lockas och motiveras studeranden, i första hand forskarstuderanden, till högre studier? Jag skall strax återkomma till den frågan. Men innan jag gör det skall jag ta upp frågan om incitament för dem som redan är inne i systemet.

Den grupp som traditionellt varit den centrala i högskolan är professorerna. Vi har i dag ungefär 1 800 professorer i den svenska högskolan. Karriären för denna grupp är i hög grad konkurrensutsatt. Meriteringen för en professur vinnns huvudsakligen via vad som i högskoleförordningen kallas för "vetenskaplig skicklighet". För varje professor som utnämns kan vi räkna med att det finns två till tre eller fler som inte når ända fram.

Under de senaste tjugo åren med deras stundtals starka turbulens är det knappast någon överdrift att påstå att det är professorsgruppen som förlänat högskolan en viss stabilitet och garanterat en nivå av vetenskaplig kvalitet som i åtskilliga fall – kanske de flesta – svarat mot en rimlig internationell nivå. Detta har till betydande del skett genom att tillsättningen av professorer varit

öppen, att konkurrens förekommit och att kriterierna för meritering varit någorlunda enkla, klara och entydiga.

Den andra stora gruppen i högskolan utgörs av lektorer. Lektorsinstitutionen infördes under 60-talet som ett svar på den starka ökning i studentantalet som då ägde rum. Det relativt ringa antal professorer, docenter och assistenter som då fanns kunde knappast klara av den ökning i studentantal som ägde rum. Att snabbt öka dessa gruppers antal bedömdes heller inte som möjligt eller önskvärt. Svaret blev i stället den rena undervisningstjänst som högskolelektoratet innebar.

När det gäller incitament är skillnaden mellan lektorer och professorer markant. För en lektor gäller krav på disputation. När den gränsen väl nåtts är incitament och sporre för att gå vidare i stort sett borta. Den undervisningsbörda som lektorerna har är dessutom så stor, att möjligheterna för att specimenera för en professur blir ringa.

Det svenska högskolesystemet har i dag en olycklig dikotomi inbyggd i sig. En självklar och rimlig ansats är att närma dagens båda huvudkategorier till varandra.

Denna uppdelning accentuerades under 1970- och 1980-talen i och med den utveckling som lett fram till att högskolan nu har ca 5 000 odisputerade högskoleadjunkter. Deras möjligheter till egen förkovran och utveckling av ämnet försummas helt på grund av deras höga undervisningsuttag.

I dag ser många marknadsekonomiskt inspirerade lösningar som svar på incitament och effektivitet även utanför det renodlat ekonomiska området. Det land som i mest utpräglad form har tillämpat en sådan ansats på universitetsområdet är USA. Vilken inspiration kan vi söka där?

Låt mig, för att belysa denna sak, ta exempel från det område som jag bäst känner till, nämligen nationalekonomi. Vid de sju–åtta ledande universiteten tas det varje år in ungefär 25 doktorander i ekonomi. Utbildningen är fyraårig. De första två åren består av en hårt strukturerad undervisning koncentrerad till ämnets teoretiska delar. De två följande åren ägnas åt avhandlingsarbete.

De flesta studerande blir kanske inte klara inom stipulerad tid, åtskilliga blir det dock och någon egentlig långrotning är ovanlig. Konkurrens- och incitamentsstrukturen är mycket klar. De fyra–fem bästa doktoranderna i varje årskurs får normalt ett erbjudande om arbete som ”assistant professor” vid ett annat ledande universitet. De bästa vid exempelvis Harvard får inte erbjudande om arbete vid det egna universitetet men kan i stället räkna med ett erbjudande från Princeton, Yale, MIT eller Chicago. Mutatis mutandis gäller samma sak för dessa universitet. De närmast följande i rangordningen kan räkna med er-

bjudande från Minnesota eller Wisconsin, och de som därefter följer får normalt erbjudande från ett respektabelt college.

Den fortsatta karriären styrs också mycket klart av prestationskrav: "publish or perish" är det grundläggande kriteriet. Hårdheten i systemet bör dock inte överdrivas. "You can not fall very low from Harvard" är en annan sentens med klar innebörd. Det gäller dock att för de högsta inkomsterna och de mest meriterande posterna vid de stora universiteten ställs krav på kontinuerliga forskarprestationer av högsta klass.

Det är svårt att hävda annat än att det amerikanska systemet fungerat väl inom sina egna ramar. De amerikanska universiteten är tveklöst världsledande inom många områden – kanske de flesta.

Hur mycket kan vi lära av dem? Skillnaderna är uppenbara. Storleksfaktorn är exempelvis en förutsättning för den amerikanska formen av konkurrens. Den saknas helt hos oss. Den explicita – och även implicita – flyttningsbenägenheten är en grundbult i det amerikanska systemet. Den saknas också i det närmaste helt hos oss. I det svenska systemet är tvärtom troheten mot den egna alma mater förvånansvärt utbredd.

Den inspiration som vi från svenskt håll kan få från USA synes därför vara av mer allmänt slag. Tanken att vi mer direkt skulle kunna modellera det svenska systemet på det amerikanska är knappast fruktbar.

Att konkurrens måste finnas inom det akademiska systemet är däremot ofrånkomligt. Den är inbyggd i själva systemet. Incitamentsfrågan är också viktig. Under senare år har – för att låna Assar Lindbecks formulering – "karriärstegen legat på marken". De villkor som erbjudits unga doktorander har varit dåliga. Inte minst gäller det för ämnen som de ekonomiska där konkurrensen om utbildad arbetskraft på 80-talet varit hård; den lågkonjunktur som vi nu är inne i kan faktiskt i detta perspektiv främja akademiens ställning.

Utsikterna för den nyblivna doktorn har också varit magra. I det amerikanska systemet betydde en framgångsrikt avlagd doktorsexamen en löneökning med 300–400 procent. I det svenska systemet är forskarassistentens lön enbart marginellt bättre än de villkor som doktorandtjänsten erbjuder. I forsknings-sammanhang spelar forskningshågen och kärleken till ämnet en stor roll. Men det vore fåfängt att förneka att också ekonomiska incitament har sin roll att spela. Här finns stort utrymme för förbättringar.

De svenska universiteten står uppenbarligen inför ett vägsäl.

Quo vadis Unckel?

Svensk universitetspolitik har hittills i hög grad präglats av statliga ingripanden. Tankar på autonomi och självbestämmande har tidigare knappast stått särskilt högt i kurs. Det är uppenbart att vi nu är på väg bort från uniformitet och riksgiltighet och på väg mot mer variation. Är det då risk för att pendeln svänger mot en ny extrem, att den tidigare statsstyrda uniformiteten kommer att bytas mot inslag av godtycke och sänkt kvalitet?

Sådana farhågor är i och för sig naturliga. Samtidigt bör det stå klart att enhetlighet i mer strikt mening är ett passerat stadium. Våra regionala, nya högskolor kommer inte att kunna erbjuda ett lika brett utbud av undervisning och forskning som de etablerade universiteten. Samtidigt är även de flesta svenska universitetsinstitutioner små, mätta med ett internationellt mått. Val och prioriteringar kommer att krävas; till en del är de för övrigt redan här. Det kommer att bli naturligt att vissa institutioner etablerar sig som ledande i landet.

Hur en decentralisering kommer att fungera är i dag svårt att närmare precisera. Klart är dock att det finns ett önskemål från den nuvarande regeringen om att ge utrymme för större autonomi, kanske genom att inrätta stiftelseuniversitet.

Flera olika modeller för finansieringen av sådana kan tänkas. När det gäller grundutbildningen är det inte onaturligt att varje studerande får en ”voucher” och sedan får använda denna för att finansiera studier vid den högskola som hon eller han föredrar. Detta kommer givetvis att medföra en konkurrens mellan högskolor. En rimlig kombination av kvalitetskontroll och de studerandes egna önskemål om en kvalitetsutbildning bör kunna se till att undermåliga utbildningar inte kommer att överleva.

Vad beträffar den högre utbildningen och forskningen är det också naturligt att viss selektion kommer till stånd. Många, kanske de flesta, svenska universitetsinstitutioner är egentligen i dag för små för att vara effektiva. En viss kritisk massa av aktiva forskare inom ett ämne är ofta nödvändig för att skapa en effektiv forskarmiljö. Tio–femton disputerade forskare torde vara det minimum som behövs. För ett land som Sverige är det ofta knappast möjligt att inom landets gränser skapa mer än en eller två institutioner av denna kaliber. Detta leder till att en naturlig selektion kommer till stånd och inte ens alla våra fem stora universitet kommer att bli ”fullsortimentsbutiker”. De olika universiteten kommer att få specialisera sig på ett mindre antal områden. Samtidigt är det här viktigt att påminna om att man bör gå varligt fram. Mindre institutioner

kan stundtals också uppvisa en förbluffande seghet och vitalitet.

Styrningen av våra framtida universitet kommer mot denna bakgrund att bli extra betydelsefull. Svåra prioriteringar måste göras som både fyller rimliga krav på vilka möjligheter som är realistiska för en viss högskola och hur dessa bäst skall uppnås. Krav både på överblick och på känsla för inomvetenskapliga kriterier kommer att ställas på dem som skall leda de nya, autonoma universiteten.

Att olika finansieringskällor kommer in i bilden bör stärka universitetens autonomi under förutsättning, givetvis, att universiteten kan upprätthålla en rimlig egen finansiell styrka. Ett visst helhetsperspektiv måste etableras vid synen på de enskilda institutionerna. Målet bör vara att alla lärarkategorier bör både undervisa och forska. Den tendens mot att vissa institutioner får karaktären av forskarhotell är olycklig. Att externfinansierade forskare helt skall kunna köpa sig fria från undervisning är inte rimligt. En naturlig motprestation är då att dessa knyts närmare till institutionerna och ges större trygghet.

Det går dock aldrig att komma ifrån att en förutsättning för en sund utveckling av högskolan är att staten lever upp till sitt ansvar för högre undervisning och forskning. I dag är detta knappast fallet. Det finns exempelvis 1 700 professorer inom högskolan. Mot detta svarar 13 000 aktiva forskarstuderanden och 172 000 personer i grundutbildningen. Uttryckt på annat sätt kan sägas att ca 200 000 undervisningstimmar från professorernas sida (professorstimmar) skall fördelas på 185 000 studeranden.

Det är givet att om man vill öka professorernas medverkan i grundutbildningen genom större undervisningsbörda för deras del blir effekten, mot bakgrund av det ringa antalet professorer som finns, helt marginell.

De förändringar i synsättet på högskolornas och universitetens situation som vi nu är med om öppnar spännande perspektiv. Samtidigt finns det skäl att påminna om att större resurser till högskolan är en förutsättning för framsteg. Också för dagens skol- och utbildningsministrar gäller att en sund konservatism har mycket som talar för sig.

I

En decentraliserad högskola

Den förra regeringen startade processen mot en högskola med större lokal frihet. Vilka värderingar låg bakom detta? Den nya regeringen har dragit igång en intensiv debatt om fria universitet och högskolor. Hur ser dessa idéer ut?

Frihet för högskolan gränsar också mot ansvar. Högskolan kan inte likställas med affärsföretag. Var går dessa gränser? Och hur förhåller sig en ökad frihet för högskolan gentemot redovisningsansvaret för statliga myndigheter? Vad betyder friheten för arbetsrätten?

PER UNCKEL

Fria universitet och högskolor

De senaste tjugo årens universitets- och högskolepolitik kommer inte att kunna bokföras som lyckosam och insiktsfull. Den tro på den sociala ingenjörskonstens möjligheter som präglat all politik under denna tid har med särskild kraft drabbat universiteten och högskolorna. UKAS, U 68, H 75 är monument över en centraliserad syn på den högre utbildningen som blivit märkbart kostsam för både studenter och samhälle i stort.

Tron på centralplaneringens välsignelser läggs nu också på detta område till handlingarna.

Avancerad kunskapsutveckling fordrar frihet

I årets budgetproposition anges en viktig utgångspunkt för diskussionen om den framtida organisationen av den högre utbildningen. Det står så här:

Jag har två väsentliga motiv för att förorda en sådan frigörelse av högskolan. Det första är kvalitativt. Universitet och högskolor, som står fria, har de största förutsättningarna att förmedla en kvalificerad undervisning. Avancerad kunskapsutveckling fordrar frihet, oberoende och konkurrens. Det andra motivet är principiellt. Ett samhälle som värnar mångfalden och som inser riskerna i en allomfattande statsmakt måste skydda de kritiska motvikterna. Dit hör fria universitet och högskolor.

Universiteten och högskolorna måste stå mera fria från staten för att klara sina dubbla uppgifter. Nu går vi in i arbetet på att avgöra hur detta skall kunna ordnas.

Det svenska högskolesystemet är i dag nästan helt statligt. Regering och riksdag beslutar i detalj hur utbildningen skall organiseras och hur många studenter som på varje ort skall få tillträde till respektive utbildning. Finansieringen av den högre utbildningen sker nästan helt med statliga medel.

Bara en högskola av någon betydelse står utanför det direkta statliga högskolesystemet, Handelshögskolan i Stockholm. Också Handelshögskolans utbildning sker dock efter i huvudsak samma plan som motsvarande utbildning vid andra universitet och högskolor.

Avveckla detaljregleringar och den centrala antagningen

För att anpassa det svenska universitets- och högskolesystemet till de kvalitets- och konkurrensmässiga krav som det finns anledning att ställa är en radikal avveckling av regerings och riksdags detaljreglering nödvändig.

Det går att komma rätt långt på denna väg. För riksdagen har det redan anmälts att de allmänna utbildningslinjerna skall avvecklas 1993. I dessas ställe kommer en examensordning som ställer omfångs- och kvalitetsmässiga villkor för varje examen, men som överlåter utbildningens utformning och innehåll till varje universitet och högskola.

En friare studieordning bör rimligen förenas med en avveckling av den centrala antagningen. Det går inte att med någon riktig relevans ställa upp gemensamma antagningskrav – utöver det verkligt basala – för utbildningar med sinsemellan stora skillnader.

På denna väg kan åtskilliga och viktiga förändringar av universitet och högskolor åstadkommas. Likväl åstadkommer dessa förändringar inte ensamma den strukturförändring i högskolesystemet som nu bör ske. Ytterligare steg behöver tas för att friheten också skall leda till nytänkande, pluralism och förhöjd kvalitet, både i forskning och grundutbildning.

Det är i detta perspektiv som diskussionen om universitets- eller högskolestiftelser skall ses.

Stiftelsebildning en möjlig väg

Ett mera fritt förhållande mellan staten å ena sidan och universitet och högskolor å den andra måste för att fungera innehålla viktiga moment av konkurrens. Frihet och decentralisering utan konkurrens riskerar annars att leda till

försoffning och i förlängningen lägre kvalitet.

Kvalitetskonkurrensen skulle förstärkas om några universitet och högskolor fick en i förhållande till staten mer fri ställning än vad som är möjligt att uppnå inom ett konventionellt statligt, om än decentraliserat högskolesystem.

Stiftelsebildningen skulle kunna bli ett viktigt instrument för att uppnå detta. En stiftelsebildning innehåller två viktiga inslag. En del av universitetens och högskolornas finansiering skall ske genom det kapital som vid bildandet sätts in i stiftelsen. En kompletterande finansiering utgår som statlig ersättning för det utbildningsuppdrag stiftelseuniversitetet/högskolan är berett att påta sig.

Stiftesdetaljerna blir rimligen olika från högskoleenhet till högskoleenhet. De historiska och ekonomiska villkoren varierar, liksom karaktären av det uppdrag respektive universitet och högskola kan komma att få. Självständigheten blir det gemensamma kännetecknet.

Finansieringssystemet skall premiera goda resultat

Ett universitets- och högskolesystem av detta slag, med olikartade former för varje högskolas förhållande till staten, måste förenas med ett finansieringssystem varigenom goda resultat premieras. Sådana system kan vara uppbyggda på olika sätt.

En modell bygger på att universitetets eller högskolans vetenskapliga produktion i större utsträckning än i dag får påverka resurstillströmningen. Ett annat, eller kanske parallellt system, gör grundutbildningsanslagen beroende av attraktionskraften. Flera studenter skulle ge mera statliga anslag.

För att sådana system skall leda till avsett resultat krävs emellertid att det blir legitimt och viktigt att tala om skillnader mellan olika universitet och högskolor. Och mer än det. Studenterna måste ges förutsättningar att välja högskoleenhet utifrån kvalitativa utgångspunkter.

Är vi beredda till sådana förändringar av arbetsvillkoren för den högre utbildningen och forskningen, då finns också förutsättningar för en angelägen kvalitetsrenässans. Mitt intryck är att högskolan är redo för de nödvändiga nya villkoren.

SVERKER GUSTAVSSON

Avreglering med tanke på vad?

De stora frågorna är de spörsmål, som stod i centrum för intresset under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Intresset gällde då framsteget, demokratin, parlamentarismen, rättsstaten och konsten att organisera en stat över huvud taget. De många åren i skuggan av Franco, Hitler, Mussolini och Stalin har paradoxalt nog medfört ett nedtonat intresse för grundfrågorna. Inom demokratierna har alla vetat, vartåt spetsen har varit riktad. Nu har det självklart bästa styrelseskicket inte längre några motståndare. Diskussionen återvänder därmed till den punkt, där den befann sig för sjuttiofem år sedan.

En av de verkligt "stora" frågorna i detta perspektiv är hur den demokratiska staten bör förhålla sig till forskning och högre utbildning. Dessa verksamheter skall enligt upplysningens ideal vara inriktade på att fortlöpande och aktivt ifrågasätta riktigheten av rådande uppfattningar på livets olika områden. Är detta något mer än en till intet förpliktande fras? Är det en tanke, som vi bör fästa avseende vid också i praktiken? Eller har vi nu kommit till ett högre stadium i mänsklighetens utveckling?

I den kamp mot diktaturens ideologier, som var allt överskuggande från 1933 till 1989, hade hävdandet av den vetenskapliga kulturen sin självklara plats. Tekniken, medicinen och krigskonsten behövde främjas för att stärka det goda i kampen mot det onda. I det sammanhanget hade även forskning och högre utbildning en roll att spela. Demokratin behövde integrera också den sortens frihet i sin arsenal.

Kan demokratin fungera utan yttre fiender?

Nu är det återigen demokratin själv som är problemet. Hur kan en frihetlig

ordning fås att fungera utan yttre fiender? Är det i grunden inte alldeles för mycket prat och käbbel i regeringar och parlament? Borde vi inte ha ett system med domstolar och centralbanker utom räckhåll för politikerna? Borde vi inte något litet försöka inskränka denna extensiva frihet för journalister, författare, studenter och forskare att ständigt komma med nya och delvis samhällsskadliga synpunkter av olika slag?

Detta återupptagande av den äldre, i strikt mening konservativa kritiken av demokratin möter man allt oftare. Oron gäller vad som händer, om vetenskapens rön blir förstådda av gemene man. Det urholkar legitimiteten hos den ekonomiska politiken, rättsordningen och moralen, fruktar de som resonerar på det sättet. Avmystifieringen betraktas som ett problem och inte som en tillgång.

Den sortens betänkligheter undanröjdes under mellankrigstiden av kommunismen, fascismen och nazismen. Det i strikt mening konservativa motståndet mot demokratin kom därmed i skuggan av angrepp mot det nya styrelseskicket, som utgick från helt andra föreställningar. Den mera smygande, i societeten respektabla antiintellektualismen har naturligtvis funnits där hela tiden. Inte minst inom den europeiska gemenskapen ser vi nu tydligt, vad återknytningen till det konservativa grundargumentet innebär i praktiken.

Nu som då handlar det för de konservativa om att rädda vad som räddas kan undan olika former av representativ demokrati och offentlig debatt. Tagandet av ansvar inför dem som givit uppdraget är inte bara tveksamt från legitimitets-synpunkt utan också påtagligt ineffektivt. Det är därför som det gäller att etablera domstolen och centralbanken utom räckhåll för såväl ministerrådet som europaparlamentet liksom för regeringar och parlament i medlemsländerna. Ett annat tecken är den forskningspolitiska grundsyn som präglar samarbetet i den europeiska gemenskapen. Gemenskapens medel för forskning fördelas av tjänstemännen i kommissionen, inte av några självstyrelseorgan utsedda av forskare och där forskarna själva har det avgörande inflytandet.

Normernas betydelse

De stora frågornas återkomst i den politiska debatten höjer kraven på tankereda och uttrycksskärpa också i fråga om forskningens och den högre utbildningens organisation. När perspektivet vidgas det allra minsta, avslöjas obarmhärtigt hur tanklöst vi ofta resonerar i denna del av det offentliga samtalet.

Ju färre normerna blir, desto bättre blir verksamheten. Så är det självfallet

inte. Ty ingen förespråkar rimligen en verksamhet utan styrsel och karaktär. Följaktligen måste vi inse, att antalet normer kan både vara för stort och för litet. Den fråga som skall ställas gäller ändamålsenligheten av olika normer för beslutsfattandet. I vad mån är de ägnade att främja eller hämma en ifrågasättande och risktagande inställning hos studenter och forskare? Regleringen skall ge dem civilkurage att våga ta risker, som är förenade med att hävda en egen uppfattning.

Annorlunda uttryckt är det inte högskolornas styrelser och rektorsämbeten, som bör åtnjutas största möjliga frihet. De som skall vara maximalt fria att våga ifrågasätta är studenter och forskare. Undergrävandet av denna för en principiellt liberal och socialdemokratisk åskådning grundläggande uppfattning hämtar numera sin näring ur tre olika slags villfarelser.

Den första av dessa grundläggande villfarelser är den genom århundradena notoriska oförmågan att skilja mellan verksamhetens inre och yttre organisation. Åter och åter pläderas för och emot en forskning och högre utbildning, som betecknas med sådana ord som styrd, praktisk och nyttig. I motsats härtill ställs en verksamhet, som är teoretisk och som bedrivs för sin egen skull. Mycket av den oklarhet, som sedan gammalt vidlåder tänkandet och handlandet i dessa frågor, har sin grund i att man inte vill inse att man samtidigt talar om organisation i två olika betydelser.

Frihet och nytta

Praktiskt leder denna oklarhet till en sammanblandning av de båda grundsynpunkterna *frihet* och *nytta*. Frihetens förespråkare tror gärna att de inte får vara nyttiga. Lika egendomlig blir slutsatsen från andra hållet. Nyttans förespråkare tror inte på frihetlighet i organisationen.

Lösningen ligger som så ofta annars i att tala om en sak i taget. I det inre perspektivet är frågan, vilka regler som gäller för forskning och högre studier i intellektuellt hänseende. Rör det sig om ett systematiskt och metodiskt sökande efter ny kunskap och nya idéer utan någon bestämd tillämpning i sikte? Eller är inriktningen sådan att kvaliteten bestäms av vad yrkesverksamma, företagare och politiker önskar åstadkomma samt medlen härför inom sjukvården, industrin och olika förvaltningsgrenar?

I det yttre perspektivet, däremot, är frågan vilka normer och betingelser, som gäller för verksamheten ekonomiskt och administrativt. Vad diskussionen där gäller är den större eller mindre förekomsten av självstyrelse för studenter och

forskare. Kan de arbeta på eget programansvar? Eller är de underkastade utomstående beställares synpunkter på hur de använder sin tid och ställer sina frågor?

Med utgångspunkt i denna åtskillnad mellan inre och yttre organisation går det att motverka utomstående intressens önskemål om en icke ifrågasättande inriktning. För att få styra och ställa med enskilda forskares och studerandes arbete räcker det inte med att hänvisa till nyttan. Också för nyttans skull är det värdefullt med en ifrågasättande inriktning hos forskning och högre studier. Likaså går det med utgångspunkt i denna distinktion att vara kritisk mot det slags akademiska frihetlighet, som anser det oförenligt med sin värdighet att analysera praktiskt uppkomna frågeställningar.

En samhällstillvänd verksamhet i högskolan motiverar med andra ord inga inskränkningar i studenters och forskares frihet i förhållande till överordnade och utomstående. Integriteten är snarare ännu viktigare, när det gäller sådant som från ekonomisk, ideologisk eller politisk synpunkt kan vara kontroversiellt. Lika allvarlig är en andra grundläggande villfarelse, som också verkar i konservativ riktning. Det är det inbillade behovet av samordning. Också den tanken har en historia och är vida utbredd internationellt. Ett feltänkande blir emellertid inte mindre vilseledande bara därför att det är allmänt förekommande.

Skilj på grundforskning och sektorsforskning, grundutbildning och uppdragsutbildning

Praktiskt handlar det om att regeringar och parlament arbetar med en samlad budget för *alla* de olika forsknings- och utbildningsändamålen. Uppdragsforskning och uppdragsutbildning med inriktning på energibesparing, skoladministrativ förnyelse, jordförbättring, husbyggnad, brottsbekämpning och industriell utveckling anses vara uttryck för samma politiska vilja som statens stöd till grundläggande humanistisk och naturvetenskaplig forskning. På så sätt finns det inbyggt i den etablerade politiken en tendens att låta grundforskning och grundläggande högskoleutbildning långsiktigt ersättas av motsvarande mängd sektorsforskning och uppdragsutbildning.

Lösningen ligger också här i ett klarare tänkande. En sak är att ledningarna för varje enskilt universitet måste hålla reda på sina inkomster, vilka enligt sakens natur kommer från många olika håll. En helt annan sak är att de politiska instanserna av detta lockas att se saken på samma sätt. Bara därför att man

på universitetsnivå har att bokföra inkomster från olika huvudtitlar behöver man inte kräva en samordning i regering och riksdag.

Samordningen är lika skadlig för vad utbildningsministern företräder i regeringen som den är för vad de andra fackministrarna representerar. Grundforskningen och den grundläggande högskoleutbildningen kommer att betraktas som en restpost, vilken alltid tenderar att underfinansieras. Detsamma gäller på sitt sätt sektorsforskningen och den arbetsgivarstyrda grundläggande högskoleutbildningen. Dessa verksamheter ses inte i tillräckligt stor utsträckning i sitt eget politiska och ekonomiska sammanhang. Därför tenderar också dessa verksamheter att underfinansieras och bli alltför diffust organiserade.

Inriktningen bör med andra ord vara att komma bort från detta slags inlåsning. Inlåsningsen ligger i att politiskt betrakta *all* slags forskning och högre utbildning som samma sak. Det är lätt att förstå varför forskare tänker i sådana banor. Likafullt är det till skada för integriteten.

Avreglering inte enbart av godo

Till önskan att vara nyttig och önskan att vara samordnad kommer en tredje villfarelse. Den tar sig uttryck i en alltför okritiskt omfattad entusiasm inför varje form av avreglering. Det är som om det gällde motsvarigheten till lägre hyror och billigare mat. Men det är två liknelser, som inte bara haltar utan som är verkligt missvisande. Verksamheten i högskolan bedrivs under helt andra förutsättningar.

Formerna för värdering av vetenskapligt högklassig verksamhet måste i varje rimlig mening av ordet alltid vara reglerade. Det ligger på något sätt i sakens natur. Att värdet av grundforskning och grundläggande högskoleutbildning skulle kunna mätas på marknaden är en idé, som inte ens den mest entusiastiske professor i nationalekonomi finner det rimligt att förespråka.

Icke desto mindre måste detta populistiska uttryckssätt accepteras som en politisk realitet. Debatten om forskning och högre utbildning förs numera i den principiella anarkismens tecken. Snart sagt varje centralt fastställt regel betraktas som hinder snarare än som stöd i utvecklandet av en forskning och en högre utbildning, som kan hävda sig i internationell konkurrens.

Här liksom i andra sammanhang gör anarkisten ett grundläggande misstag i fråga om förutsättningarna för verklig frihet. Verklig frihet ernås inte bara genom att man själv slipper alla inskränkningar. Lika viktigt är att andra tvingas ta hänsyn. Själv måste man då i utbyte visa motsvarande respekt. Verklig frihet

är inte bara att få vara i fred. Det är också att gemensamt med andra underkasta sig vissa begränsningar.

Fasta regler hindrar godtycke

Denna grundläggande synpunkt äger i hög grad sin giltighet, när det gäller friheten för studenter och forskare. Korrekt behandling i de situationer, då man är verkligen utsatt, är vad man då önskar. Dessa situationer är när man antas som studerande, när man undergår tentamina och avlägger examen, då man ansöker om tjänster, då arbetet läggs upp på institutionen och då resurser fördelas för forskning i fakulteter och forskningsråd.

Den som kritiklöst vill avreglera dessa för de verksamma inom högskolan avgörande situationer har föga blick för det akademiska livets realiteter. Det var min fast grundade övertygelse, då jag på nyåret 1986 ombads att bli statssekreterare. Vad jag från den utgångspunkten hörde och såg har snarast stärkt och fördjupat min uppfattning på den punkten.

Naturligtvis representerar det ett antal restriktioner sett genom målstyrande styrelser, rektorers, dekaners och prefekters ögon, att formerna för det akademiska beslutsfattandet är centralt reglerade. Men det kan inte hjälpas. Syftet med detta slags regler går vida utöver ett antal nyckelpersoners önskan om större rådrum. Poängen är att den lilla mängd regler det gäller skall bidra till att universiteten fungerar som universitet och inget annat.

Praktiskt bidrog denna grundsyn till att regering och riksdag under senare delen av åttiotalet ställde sig konsekvent avvisande till ett antal ständigt aktuella propåer. Vad som skall uppnås är inte bara effektivitet i betydelsen så litet administration som möjligt. Huvudsaken är att den egentliga verksamheten vid universiteten utvecklas på rätt sätt.

Från enstaka högskoleledningars sida önskade man få tillämpa ett antagningsförfarande utan juridisk form. Från departementets sida motsatte vi oss detta under hänvisning till rättssäkerheten för de studerande. Den studerande har rätt att få veta på vilka grunder han eller hon har blivit antagen respektive avvisad.

På en del håll önskade man också komma bort från systemet med en genom särskilda rättsregler klagjord procedur för professionsstyrd tillsättning av tjänster. I stället borde en arbetsgivarstyrd tjänstetillsättning enligt mönster från näringslivet få tillämpas. Från departementets sida svarade vi med att hänvisa till universitetens egen ideologi. Enligt denna har även vetenskapligt obe-

kväma personer en viktig uppgift att fylla. Inte sällan är det genom styvnackade människor med integritet, som nya betraktelsesätt etableras. Från andra sidan sett rör det sig om människor med civilkurage.

Likaså var det ett stående önskemål att få forma organisationen uppifrån. Principen borde vara, menade man, att de inre organen skall utses av högskoleledningen och inte väljas av studenter och forskare. Från departementets sida motsatte vi oss detta under hänvisning till grundläggande europeiska principer, enligt vilka universitet är en sammanslutning av studerande och deras lärare. Företag och myndigheter är nog bra som organisationer betraktade. Men de är inga universitet.

Vad händer nu?

När jag skriver detta i december 1991, är det ännu oklart hur utbildningsdepartementets nya ledning kommer att ställa sig i dessa frågor. Förhoppningsvis kommer studenter och forskare också i fortsättningen att tillförsäkras fasta regler för beslutsfattandet. Ty det är dessa former, menar jag, som ger verklig frihet. Först när man som enskild vet vad som gäller, vågar man ta några risker.

Ett nedbrytande av den akademiska rättsstaten kan man gilla, om man själv får mera makt. Det är ett motiv. Ett annat motiv kan vara, att man rent allmänt ogillar förargelseväckande synpunkter. Maktfullkomlighet och vilja till manipulation är emellertid inga godtagbara synpunkter i den ”stora” debatt, som för en upplyst allmänhet bör vara vägledande. Den frihet och det upproriska beteende som skall understödjas ligger på verksamhetens nivå. För att främja mesta möjliga ifrågasättande studier och vetenskaplig kritik behöver också makten underkasta sig vissa begränsningar.

Är jag då inte självmotsägande, då jag uttalar mig kritisk om den konservativa benägenheten att vilja organisera centralbanker och överordnade domstolar utom räckhåll för demokratin, samtidigt som jag förespråkar en institutionaliserad frihet för kultur och vetenskap?

Nej, det anser jag mig inte vara. När det gäller europadomstolen och den europeiska centralbanken handlar det om centrala samhällsinstitutioner, vars ledning de konservativa önskar placera utom räckhåll för demokratin. När det gäller universiteten, däremot, handlar det om att tillförsäkra studenter och lärare inom dessa organisationer ett minimum av frihet och integritet. Syftet med detta är inte att motverka utan att främja ett aktivt utnyttjande av yttrandefriheten.

Statsmaktens två uppgifter

I ett samhälle sådant som Sverige har regering och riksdag i huvudsak två uppgifter i förhållande till forskning och högre utbildning.

Den ena av dessa båda uppgifter är att avväga omfattning, inriktning och lokalisering i stora drag. Hur skall humanistisk och naturvetenskaplig forskning avvägas gentemot varandra? Hur bör staten avväga antalet studerande på olika områden med tanke på risken för arbetslöshet å ena sidan och synpunkten att de utexaminerade skapar sin egen efterfrågan å den andra? Hur önskar staten att de olika högskolorna skall dimensioneras i förhållande till varandra?

Att renodla det politiska i högskolepolitiken i denna mening är huvudlinjen i den successiva omläggning av högskolepolitiken, som inleddes under senare delen av åttiotalet. I detta ligger då ett antal tekniska förändringar. Ansvaret för forskningsorganisation och den praktiska uppläggnings- och utbildningslinjer överförs entydigt till högskolor och universitet.

Den andra huvuduppgiften för regering och riksdag är att fungera som garant. Vad som skall garanteras är en organisation, som tryggar ett rimligt mått av förutsägbarhet och rättssäkerhet för den enskilde samt inflytande och ansvar för dem som är verksamma inom högskolan.

Betydelsen av denna andra huvuduppgift tror jag generellt sett underskattas i den aktuella debatten. Allmänt sett finns i Sverige en tendens att låta effektivitet och s k management framstå som viktigare än den konstitutionella aspekten. Det är i det perspektivet, som jag lade ned en hel del möda på att högskolelagen och högskoleförordningen skulle utformas med formerna för beslut och den enskildes rättigheter i centrum.

Minsta möjliga reglering

En liten men icke hållningslös akademisk "stat" är idealet, som jag ser det. Regering och riksdag skall reglera det minsta möjliga. Men det statsmakterna reglerar skall de reglera förhållandevis strikt. På det sättet främjar regering och riksdag en ifrågasättande diskussion bland studenter och forskare.

När vi vill bli antagna för studier. När vi ansöker om studiemedel. När vi vill bli examinerade. När vi vill söka en tjänst. När vi vill få våra arbetsförhållanden bestämda. När vi skall konkurrera om forskningsmedel. I samtliga dessa olika situationer skall studenter och forskare kunna känna förtroende för att reglerna är lika för alla.

Civilkurage är inget som människor har fått sig tilldelat av naturen eller kan lära sig. Frihetssfären för den enskilde är en funktion av klara antagningsregler, tillgång till studiemedel, fast anställning, tillgång till forskningsmedel och allmängiltiga regler för beslutsfattande i fakulteter, institutionsstyrelser, forskningsråd och motsvarande. På så sätt, hör den till synes lilla frågan om formerna för högskolepolitiken samman med den stora frågan om betingelserna för frihet och framsteg över huvud taget.

En ifrågasättande inriktning av arbetet vid universitet och högskolor har länge varit en såväl politisk som ekonomisk och kulturell självklarhet. Utvecklingen under de allra senaste åren har accentuerat denna nödvändighet. Demokratien har inte längre sin spets riktad mot några yttre fiender. Inte ens vår relativa idyll här i Sverige är numera helt förskonad från påminnelser om vad detta innebär. Också i vårt land är frihet en fråga om rättigheter för den enskilde.

Strävan bör genomgående vara att kreativiteten och resurserna i organisationen används på bästa möjliga sätt. Det är inte strömlinjeformning och frihet från intellektuella störningar som är målet. Vad medborgarna önskar är forskning och utbildning av högsta möjliga kvalitet. I detta ligger att det är en fördel och inte en nackdel, om meningarna på ett ordnat sätt bryter sig mot varandra i forskningsråd, fakulteter, tjänsteförslagsnämnder, betygsnämnder och institutionsstyrelser.

STIG STRÖMHOLM

Frihet och ansvar – avregleringens gränsområden

Det finns många sätt – och det finns åtskilliga grader – att uttrycka ett givet samhälles värderingsbaserade ställningstaganden till komplicerade samhällsproblem. Av ålder är *lagstiftningen* den på en gång mest genomtänkta, mest högtidliga och mest respekterade formen – om man så vill graden – för att uttrycka sådana ställningstaganden.

Dessa arkaiska sanningar är inte helt onyttiga att minnas när man försöker att med opartiskt och oförvillat sinne betrakta den utveckling som vårt högre utbildningsväsen sedan några år genomgår. De stora slagorden och de eggande lösenorden är sedan några år decentralisering och avreglering, lokal styrning, lokalt inrättande och tillsättande av professurer och andra tjänster, central kontroll inte genom detaljerade föreskrifter utan i huvudsak genom utvärdering av uppnådda resultat, konkurrens mellan lärosätena med ty åtföljande tillämpning av den moderiktiga och marknadsanpassade parollen ”åt den som har skall varda givet”.

Varning för blåögd entusiasm

De nya signalerna bör på det hela taget hälsas med försiktig belåtenhet av universitet och högskolor. Betydande utvidgningar av den lokala beslutanderätten, bl a i fråga om anslag, har redan genomförts. Ett skäl kan vara att det i besparingstider alltid är bekvämare att låta de svältande inbördes göra upp om de magra brödbitarna. Så länge portionerna var rikliga, var det angenämt för de styrande att själva stå vid köttbilden, dela ut bitarna efter förtjänst och välförhållande och inhösta mottagarnas tack.

I högskolevärlden tycks den på sina håll förvånande trohjärtade entusias-

men inför de nya signalerna genuin, okritisk och högljudd. Otivvelaktigt finns det skäl. Vid ett par ingående överläggningar med ledande universitetsansvariga från europeiska länder i öst och väst och från EG-högkvarteret i Bryssel under det gångna året har jag noterat att samma budskap är genomgående hos dem: det finns en stark övertygelse om att högskoleväsendets och än mer de enskilda universitetens stora livsfråga under de närmaste årtiondena blir att i konkurrens med näringsliv och andra universitet finna och behålla det bästa. I ett något mer långsiktigt perspektiv gäller det också att skydda sin kompetens och sina specialiteter som dyrbara, exklusiva ägodelar. Från etisk synpunkt sett – det är årtiondens solidaritetsmoral jag tänker på – är detta inte odelat tilltalande men det är troligen ofrånkomligt realistiskt i stora drag.

Avregleringen är en liberal och sympatisk paroll. Men det är väsentligt att den rättsliga regleringens karaktär och innebörd får en seriös analys innan den kastas överbord. Alltför käcka matrosar, som går lös på vad de tror vara onödig däckslast, bör hållas till ordningen av vuxet folk. Det är en impopulär uppgift att utveckla den vuxnes grandezza bland käcka skeppsgossar.

Regler kan ge stöd och skydd

När de aningslösa förtjust talar om avreglering, glömmer de alltför lätt att en rättslig reglering inte enbart innebär ofrihet. Reglerna kan också erbjuda *stöd* och *ge skydd*. Det är kanske otidsenligt att erinra om talesättet att mellan den starke och den svage är det ibland friheten som förtrycker och lagen som befriar. Det är en karakteristik som kan missbrukas propagandistiskt men som har en försvarlig sanningskärna. I en tid, då en sannolikt otillräcklig men likväl betydande andel av samhällets resurser går till forskning och högre utbildning och då en likaledes otillräcklig men icke desto mindre stor andel av samhällets ungdom passerar genom högskolesystemet, finns det ett klart behov av rättstrygghet både vid resurstilldelning, vid tjänstetillsättning och vid prestationsbedömning. Men även beslutsfattarna behöver stöd. Ett oförglömligt memento torde ännu vara det för det fria Västeuropa livsfarliga året 1968.

Det är väsentligt att den centrala statsmakten – riksdag och regering – fixerar klara och genomtänkta förvaltningsrättsliga regler kring de centrala beslutsprocesserna. Åtskilligt kan säkert slopas eller förenklas, men det krävs en omsorgsfull prövning, utan hets och utan slagord, för att finna den smala måttans väg mellan knappologisk detaljreglering och hejdlös avreglering. Det noggranna iakttagandet av formregler, det vet alla som besitter den blygsam-

maste idéhistoriska utbildning, är godtyckets svåraste fiende.

Att likställa högskoleväsendet med affärsföretag i fråga om beslutsprocesser och styrning, det är ett betänkligt missgrepp. Till att börja med förbiser de naiva laglöshetens riddare som resonerar så, att företagen arbetar i en delvis högeligen detaljreglerad juridisk miljö. Arbetsrätt, bolagsrätt och konkurrensrätt skapar ofta finmaskiga nät kring handlingsfriheten. Men framför allt är de båda verksamheterna i grunden åtskilda till både verksamhetsform och syfte. Hur samhällsnyttiga och ansvarsmedvetna våra företag än är har universiteten, vare sig det sägs i lagtext eller ej, ett samhällsansvar av helt annan bredd och helt annat innehåll. Det framstår närmast som en aningslös barnslighet att driva en i och för sig nyttig och tankeväckande parallell till påståenden om faktisk identitet.

Nationella regler standardhöjande

Det finns emellertid härutöver starka skäl för att behålla ett väl utvecklat och nationellt enhetligt regelverk kring högskolan, dess struktur, organisation och arbete. Dagens decentraliseringsmode och avregleringsentusiasm förefaller ofta att misskänna den stora civilisatoriska insats, den avgörande standardhöjning, som lagstiftnings- och organisationsarbete just på det tydligen så förhatliga och centralistiska riksplanet har utgjort och utgör. I vårt fattiga och folkfattiga land är "riket" en heroisk seger över fattigdom, splittring och avstånd som endast de okunniga hånar. Det är ologiskt och löjeväckande när samma debattörer som ivrar för att vårt högskoleväsen skall hålla vad de kallar internationell standard (den i Oxford, Neapel, Tirana eller Heidelberg?) indignerat avvisar tanken att rättssäkerhetsnivån skall vara densamma i Borås som i Gävle, i Ronneby som i Växjö.

Det finns i den nationella författningsutrustningen inte blott en gemensam och redan därför värdefull standard, det innebär dessutom en uppenbar god arbetsordning och ett tillvaratagande av knappa resurser, att inte varje högskolestyrelse eller varje rektorsämbete skall behöva snickra ihop sina föreskrifter, kanske olika grannens.

Dessutom innebär nationella regler – och ett tillämpande organ som står ett stycke ovan den omedelbart berörda intressesfären – garantier för en objektivitet som här har sitt givna värde men som inte är lätt att uppnå på det lokala planet.

Tillsättningsförfarandet tungrott men skyddar oberoendet

På många håll tycks man med särskilt okritisk glädje ha hälsat förslaget att alla tjänster, bland dem professurer, skall få tillsättas fritt av de lokala högskolorna. En vittgående möjlighet till sådana beslut har redan funnits någon tid och har vederbörligen brukats – och missbrukats på ett sätt som kanske framför allt bidragit till minskad rörlighet på den akademiska arbetsmarknaden. Det är särskilt de yrkesutbildande specialhögskolorna, vilkas lärarkår ofta frestas av ekonomiskt förmånliga anbud från omgivande näringsliv, som nyttjat den existerande friheten och ivrat för total frihet i fråga om inrättande och tillsättande av tjänster. Det skall självfallet medges att det svenska tillsättningsförfarandet är tungrott och tidskrävande, och att detta ibland kan skapa nackdelar i kampen om de bästa. Som senast påpekats av en särskilt tillkallad utredningsman, den framstående arbetsrättsexperten professor Tore Sigeman, och av statsvetenskapsmannen professor Leif Lewin, tidigare ordförande i universitetslärarförbundet, innebär de nuvarande formerna för inrättande av tjänster och tillsättning av deras innehavare inte blott en välbehövlig statusmarkering utan också en trygghet i anställningen, som är särskilt värdefull för att säkra universitetens roll som härdar för självständigt och kritiskt tänkande. Mot fri *tillsättning* svarar också, åtminstone i längden, fri *avsättning*, inom arbetsrättens ramar.

Särskilt i de under alla förhållanden oklara och ej sällan problematiska relationerna till utomstående finansärer är professorernas status och oavsättlighet av största värde. Att vissa specialhögskolor, med industrin som viktigaste eller enda förebild, eventuellt ser annorlunda på saken bör inte föranleda till att de kompletta universiteten inte får det skydd som statsmakternas ansvarstagande för lärar- och forskarorganisationer innebär på sådana områden där försvaret av centrala icke-ekonomiska kultur- och samhällsintressen eljest vore bräckligt.

Utvärdering en långsamt metod

Säkert finns det åskilliga goda skäl för idén, att det skulle vara en lycklig ordning att statsmakternas kontroll av högskoleväsendet i huvudsak skulle äga rum i form av *utvärdering* av de olika utbildnings- och forskningsanstaltens *resultat*. Men liksom de senaste modeidéerna i övrigt måste tanken prövas med

mätta och försiktighet. Det är en ytterst oroande tanke, att undermåliga och svagt bemannade utbildningar – till exempel ”EG-anpassade” påstådda ”juristutbildningar” utan varje kontakt med forskningen – skulle i den inkompetenta lokala beskäftighetens namn lura till sig försvarslös ungdom under fyra–fem år innan utvärderingen kommer. En initial prövning borde här vara självklar.

Helt avgörande är vidare givetvis vilka *kriterier* som kommer till användning vid utvärderingen. Det skulle mycket förvåna mig, om inte tämligen primitiva, kvantitativa och i någon tafatt mening produktionsekonomiskt definierade måttstockar, desslikes enhetliga trots ämnenas fundamentala olikhet, skulle framföras med tvärsäkerhet från det ena eller andra hållet. Ett exempel har redan cirkulerat: varje professor skulle producera minst en doktor per år. På många områden vore detta skenbart harmlösa minimimått både orealistiskt och samhällsekonomiskt orimligt. Att resultat i form av mogna och självständiga studenter skulle utnyttjas vid sidan av det publikations-, kongress-, rese- och avhandlingsräknande, som redan är föremål för naiv övertro på många håll, förefaller ytterst osannolikt: hur mäter man mognad och självständighet, för att nu bara inte tala om bildning och allmänbildning? Risken för en lika enfaldig som brutal kvantifiering av allt som kan kommas åt med mätning är uppenbar.

Konkurrens på lika villkor

I många stycken är det mycket tilltalande, att universitet och högskola skulle förbättra sina prestationer genom inbördes konkurrens. Även här finns emellertid blindskär att undvika. Man synes vid nu rådande förgapelse i marknad och marknadsekonomi glömma, att en samhälleligt acceptabel konkurrens förutsätter högt utvecklade regler om lojala och illojala konkurrensmedel, en sträng övervakning av marknaden i detta hänseende och dessutom en tävlings-situation, där omgivande faktorer och marknad är åtminstone i princip likformiga. Konkurrenslagstiftningen i den tyska förbundsrepubliken under efterkrigstiden är ett ytterst tänkvärt exempel.

Den inbördes konkurrenssituationen i högskolevärlden är däremot odefinierad och outhärdad. Man kan med stor sannolikhet antaga, att den är högst olika från fall till fall. Man kan väl föreställa sig lärosäten, som föds och göds av ett omgivande, blomstrande och starkt lokalpatriotiskt näringsliv och lika välsinnade lokalpolitiker med en bullrande entusiasm, som kan komma den okritiska

föregapelsen farligt nära. Läsningen av vissa universitetsorgan ("Rekordmagasinet" är det välfunna namnet för ett av dem) bär syn för sägen. Om provinsiell paranoia mot allt som luktar riksledning och rikscentrum tillkommer, kan sådana förhållanden och attityder snedvrída en konkurrens, som förutsättes bygga på kvalitetsjämförelser. Andra universitet kan ha andra men likaledes konkurrensförstörande fördelar av sin geografiska belägenhet. Självfallet finns det ett legitimt utrymme för regionalpolitiska överväganden även i högskolepolitiken, men det är väsentligt att de redovisas öppet och på rätt plats. Konkurrensvillkor måste studeras noga, innan de upphöjes till lag.

Det finns sammanfattningsvis all anledning att inte begå det redan alltför ofta begångna felet att kränga över hela den tunga kärran, oförberett och utan alternativa överväganden, i en riktning som otvivelaktigt är efterlängtd och lockande men som samtidigt är oprövd. "Den som vill bli av med något ont", säger en klok man i Goethes *Wahlverwandtschaften*, "vet alltid vad han vill; den som vill ha något bättre än vad han har, är starrblind."

Det i och för sig intressanta men hittills skissartade förslaget att inrätta ett eller flera fondfinansierade friuniversitet kunde kanske under en provotid tillhandahålla den kontrollgrupp som så ofta vore nyttigt vid samhällliga experiment i stor skala. En alternativ kontrollgrupp – ett eller ett par offentligt finansierade och mer traditionellt konstruerade universitet skulle ytterligare berika det slutliga beslutsunderlaget. Men låt oss minnas, att även det *minsta* svenska universitetet skulle behöva en fondförmögenhet om minst 12 miljarder för att leva hjälpligt tryggt.

I annat sammanhang har jag talat för – och jag talar allttjämt för – att Sverige borde kunna bestå sig lyxen av åtminstone *något* lärosäte, där mognad, personlighetsutveckling, frihet att fördjupa sig, frihet att se klart och kritisera öppet, frihet att idka grundforskning, ja, rentav strävan efter en smula visdom utan all hets – kunde få plats utan sidoblickar på produktionssiffror och räknande eller mätande utvärdering. Det kan hända att ett sådant universitet vore till lika stor långsiktig nytta som de frustande vitala och produktionsduktiga. Det är väsentligt att den mångsidiga och komplicerade roll – kritiker, vägröjare, varnande utposter – som i dag alltför få samhällsorgan eller privata grupper orkar spela inte fråntages universiteten i kampen om själarna, anslagen och kontakterna.

Avreglering och redovisningsansvar inom högskolan

Vi skall här diskutera frågor som rör mål- och resultatstyrning inom högskolan vid en avreglering, vilket redovisningsansvar som då kommer att åvila högskolan, en övergång till bidragsanslag i stället för nuvarande reservationsanslag, behovet av en räntefaktor i betalningssystem, hanteringen av över-/underskott, investerings- och kapitalfrågor.

Ny syn på styrning av myndigheter

I juni 1991 fastställde regeringen en ny version av den förordning som reglerar den statliga budgetpropositionen (SFS 1989:400). Den ger den yttre ramen för regeringens nya mål- och resultatstyrning av de statliga myndigheterna. Successivt kommer sedan de mer detaljerade specifika regler som angivit vad myndigheterna får och inte får göra att avvecklas i så stor utsträckning som möjligt. Kvar blir dock generella regler som exempelvis skatteregler, trygghetslagar m m.

Denna förändrade syn på hur myndigheterna bör styras av regering och riksdag grundar sig på den numera alltmer omfattande insikten om det omöjliga i att från centralt håll styra fram en effektiv verksamhet med hjälp av detaljerade regler för hur produktionsprocessen bör vara organiserad.

Myndigheternas redovisningsansvar

Kanske i förstone litet paradoxalt så kompletteras dock denna frihet med striktare regler för hur verksamhetens resultat skall redovisas. Det politiska intres-

sets fokus flyttas från process till resultat. En oavvislig förutsättning för denna större frihet i hur verksamheten skall organiseras och resurser utnyttjas måste vara att myndigheterna även på ett objektivet sätt kan redovisa vad de åstadkommer. Resultaten skall beskrivas i både kvantitativa och kvalitativa termer. Det redovisningsansvar som åvilar myndigheternas ledning understryks mycket klart. För att kunna som i högskolans fall göra jämförelser mellan olika lärosätens och utbildningars kostnader och effektivitet måste de grundläggande principerna för hur man redovisar sin verksamhet vara lika.

Det finns två nyckeldokument i den nya budgetprocessen. Det ena är *årsredovisningen (ÅR)* och det andra är den fördjupade *anslagsframställningen (FAF)*.

ÅR-en får rollen som en årlig uppföljning av hur det av regering och riksdag givna produktionsuppdraget fullgjorts. FAF-en, som inlämnas vart tredje år, utgörs av en mer samlad effektivitetsanalys och eventuella förslag till större omprövning av verksamheten.

Successivt kommer en tredjedel av de statliga myndigheterna in i denna nya budgetprocess med start budgetåret 1991/92. De första har redan lämnat sin FAF och skall lämna sin ÅR hösten 1992. Högskolan ligger sist och kommer således med först 1993/94.

Vi vill här ge en överblick över de konsekvenser dessa får för närliggande områden och redovisa några problem i högskolans styrsystem som vi inom revisionen stött på. Tyngdpunkten i diskussionen läggs på den årliga redovisningen.

Universiteten koncerner med ofullständig redovisning

Låt oss inledningsvis konstatera att den styrmodell och de redovisningskrav som gällt och faktiskt tillämpats för högskolan har varit rätt utvecklade. Med tanke på hur ett större universitet i dag ser ut så är detta otillfredsställande.

Våra större universitet är i dag koncerner med mycket skiftande verksamheter. Omslutningen kan ligga mellan en och två miljarder kronor. Antalet anställda kan vara 5 000–10 000. Institutionerna där huvuddelen av all produktion äger rum, är av mycket varierande storlek. Från några få anställda till flera hundra förekommer. Många universitet står i dag i begrepp att skapa större institutioner. En successiv överflyttning av ansvar och befogenheter från rektorsämbetena och den centrala förvaltningen till institutionerna har påbörjats på många håll. Verksamheten finansieras från en rad olika källor. I genomsnitt

kommer två tredjedelar från statliga anslag direkt till universiteten. Resterande del består av en mängd olika typer av intäkter, de s k externa medlen. Det rör sig om så vitt skilda saker som rena donationer, finansiering av forskningsverksamhet via forskningsråd och sektorsorgan, uppdragsutbildning eller ren försäljning.

För hela denna komplexa verksamhet har faktiskt gällt att de inte behövt redovisa sina anläggningstillgångar i balansräkning. Ej heller har några avskrivningar gjorts. Således har vad som kallas periodiseringen, dvs redovisningen av när resurser verkligen erhålles respektive förbrukas, varit ofullständig. Ett omvittnat problem inom högskolan är bristande resurser för reinvesteringar, dvs en successiv kapacitetsurholkning. Redovisningsinformation har således inte kunnat användas för att belysa detta problem.

Hyreskostnaderna har varit en fri nyttighet, dvs i realiteten inte kostat universitetet någonting. Incitament att hushålla med lokalresursen har således saknats. Samtidigt har en återhållsam attityd hos Byggnadsstyrelsen och regering ofta lett till en verklig eller upplevd lokalbrist. Forskningsutrustning och byggnadsinventarier har i många fall donerats och inte alls kommit med i redovisningen eller resultatavräknats.

De externa medlen, som således för ett större universitet kan uppgå till en halv miljard kronor, har t o m 1989/90 redovisats enligt kassaprincipen på en balansräkningspost "Övriga erhållna förskott", dvs in- och utbetalningar, inte med separat resultaträkning så att man kan se om verksamheten gått med över- eller underskott. Under 1990/91 har betydande arbete lagts ned för att erhålla en bättre redovisning men fortfarande återstår både utvecklingsarbete och sedan en kraftfull implementering i bred skala.

Kapitalförsörjningsfrågorna har varit otillfredsställande lösta. De externa finansierarna har i princip varit tvungna att ge sina bidrag i förskott. Något annat kapital för att finansiera omsättnings- och uppdragskostnader har inte varit tillgängligt. Något riskkapital för att ta hand om underskott har inte funnits avsatt. Ej heller har frågan om hur eventuella överskott skall hanteras haft något entydigt svar inom högskolan.

Nya skärpta redovisningskrav

Vi skulle kunna fortsätta med denna lista en bra bit till men vi tror att det hittills redovisade verifierar vårt påstående om att redovisningen varit outvecklad. Detta svarar självfallet inte mot dagens krav på information om en så här kom-

plex och omfattande verksamhet. Den nya budgetförordningens krav utgör fundamentet för en bättre redovisning.

Den följs även av skärpta krav i den statliga bokföringsförordningen (SBF 1979:1212). Allteftersom myndigheterna kommer in i den nya budgetprocessen har de i princip samma krav på sig som ett vanligt företag. De skall kunna periodisera sina inkomster och utgifter, dvs visa intäkter och kostnader (inklusive avskrivningar) för en viss period. De skall kunna ställa upp en fullständig balansräkning med samtliga tillgångar och skulder redovisade.

För högskolans del får dessa skärpta redovisningskrav långtgående konsekvenser i deras praktiska tillämpning. Ett exempel må belysa det praktiska problemet – Lunds universitet har 22 500 externa projektkonton. Som lätt inses tar det tid att gira med en sådan jättetanker. Förberedelsearbetet för en förändring med dessa proportioner kan ta ett par år. Att redovisa avskrivningar i stället för som hittills vanligtvis direktavskriva eller ta emot gåva eller bidrag, kommer att kräva mer tid för administration av lärare och forskare.

Vilka förutsättningar finns för att leva upp till de nya kraven?

Det nya sättet att redovisa sina resultat i årsredovisningen ställer stora krav på att redovisningsinformationen skall kunna skäras i många olika ledder för olika beslut. Något förenklat kan sägas att mer av det som tidigare vanligtvis var interninformation över vad saker kostade nu skall redovisas externt i årsredovisningen. Inom högskolan har vanligtvis denna interna redovisningsinformation varit outvecklad. Sedan något år tillbaka pågår ett införande bl a vid några mindre högskolor av en ny redovisningsmodell som bygger på den sk bokskontoplanen som alltså tillämpas vid företag. I praktiken torde man behöva utnyttja denna för att nå upp till den nya kravnivån.

Moderna redovisningssystem (som bygger på en ny teknikgeneration – 4G med avancerad databasteknik) torde också vara en viktig, dock icke oundgänglig, förutsättning för att kunna bearbeta och analysera sin redovisningsinformation effektivt. Riksrevisionsverket (RRV) har nyligen genomfört en stor upphandling av ett sådant system för de statliga myndigheternas behov. Anledningen till att RRV haft regeringens uppdrag att för de statliga myndigheternas behov upphandla en komplett systemlösning är bedömningen att många olika tekniska system i statsförvaltningen blir dyrt och ineffektivt. Erfarenheten visar att det inte är ekonomiskt möjligt för t ex ett enskilt universitet eller

en mindre grupp av universitet att bära alla uvecklings- och anpassningskostnader till den statliga verksamhetens särbehov. Erforderlig kompetens för att driva och underhålla moderna redovisningssystem är också en bristvara.

Vilka institutionella och organisatoriska förändringar krävs?

Inrättandet av storinstitutioner bör fullföljas. Hur stora dessa bör vara måste anpassas från fall till fall, men de kan väl tänkas ligga i intervallet 100–500 anställda. En decentralisering behöver dock inte nödvändigtvis innebära att alla moment i en ekonomiadministration behöver decentraliseras. Tyvärr kräver dagens ekonomiadministration sådan fackkompetens och detaljkunskap att det kan bli mycket kostsamt att utbilda och vidmakthålla dessa hos så många personer som det här rör sig om (även om vi räknar med storinstitutioner). Den interna kontrollen (säkerheten) i ett sådant system blir oundvikligen också svagare. Det är litet oroväckande att denna omställning nu sker så snabbt utan att någon mer inträngande analys gjorts av dess konsekvenser.

I en avreglerad högskola med en långt gången delegering av beslutsbefogenheterna ned till institutionsnivå måste vidare den centrala ledningens ansvar tydliggöras. Detta ansvar måste här liksom i all annan verksamhet innebära att mål, resultatkrav och ramar/restriktioner läggs fast i en dialog mellan institutioner/fakulteter och rektorsämbete. Rektorsämbetet har även ett klart ansvar för att följa upp hur verksamheten utvecklas och att givna spelregler följs. För denna uppgift måste man skaffa sig uppföljningssystem och ha viljan att ta detta ansvar. De externa revisorerna, RRV, har självfallet också en viktig roll här både som rådgivare till universitetsledningen och för återföring till regering och riksdag om hur universiteten sköter detta.

Vilka är behoven av förändringar i budget- och styrsystem?

Först måste man inse att universitet är en mycket komplicerad ”öppen” organisation med kvalificerade professionella yrkesutövare. Sådana kunskapsorganisationer anses rent allmänt som svårstyrda bland annat beroende på dess välartikulerade medarbetare. Den övergripande styrmodellen måste kunna hantera många olika sorters ekonomiska relationer till omgivningen. Samtidigt

måste den vara enkel och lättförståelig med tanke på dess många användare i en decentraliserad miljö (institutionerna). Av samma skäl måste den åtnjuta hög legitimitet av dess användare. Uppfylles inte detta blir utbildnings- och motivationskostnaderna sannolikt oöverstigliga.

På ett allmänt plan vill vi stimulera till ett medvetet kostnads- och resultat-tänkande. Det skall löna sig för universitetet att vara kostnadseffektivt och uppnå goda resultat. Av redovisningen skall det framgå om man har lyckats med det eller ej. En fördel vore det då om man kunde redovisa ett samlat ekonomiskt resultat för hela denna diversifierade verksamhet. De olika delverksamheterna behöver dock självfallet ofta egna interna bokslut med resultat- och balansräkning.

Anslagskonstruktioner kan därmed behöva omprövas så att de inte står i vägen härför. Med nuvarande redovisningsprinciper för reserverationsanslag (som är den helt dominerande anslagsformen) uppstår en intäkt först när anslaget tas i anspråk. Därmed uppnås alltid ett noll-resultat för denna verksamhet förutsatt att man håller sig inom anslagsramen. Detta ger ett svagt incitament till kostnadseffektivitet.

En övergång från reservationsanslag till någon form av bidragsanslag skulle medge att anslag som inte utnyttjas kan redovisas som överskott. De kan då lättare jämföras med den "vinst" som uppstår vid annan extern verksamhet. Denna typ av anslag har också de fördelen att självständiga resultatenheter kan tillskapas för olika typer av intern serviceverksamhet; lokalvård, biblioteksverksamhet m m. Då kan vinster uppstå i en sådan verksamhet trots att de finansierats över anslag, ett förhållande som egentligen inte medges i dag. Vi måste således hitta former för att låta en statlig aktör göra en vinst gentemot sin huvudman regeringen för att ge incitament till kostnadseffektivitet. Problemet är givetvis att hitta en form för budgetdialog och resultatredovisningsmetoder som skiljer ut goda resultat från en allmänt sett låg aktivitetsnivå, dvs ingenting har gjorts och således inte kostat något. Detta dilemma har under långliga tider funnits i den offentliga verksamheten. Den bästa lösningen är självfallet om det går att föra in flera aktörer och därmed uppnå en viss konkurrens.

Kapitalförsörjningen måste bli bättre

För en så omfattande och diversifierad verksamhet som denna måste vidare kapitalförsörjning ordnas på ett bättre sätt än hittills. Denna fråga har förorsakat många problem. I princip har olika finansiärer och kunder varit tvungna att

betala i förskott. Frågan om hur över- respektive underskott skall hanteras i den externa verksamheten har inte heller haft något entydigt svar. Enskilda forskare och lärare betraktar vanligtvis eventuella överskott som sina och inte som universitetets. Underskott däremot får ofta gärna andra ta hand om. Universiteten behöver kunna finansiera såväl sina omsättnings- som anläggningstillgångar på ett enkelt och rationellt sätt. Det finns ett behov av att kunna konsolidera ett eget kapital och därmed även riskkapital. Men det nya totalansvaret för verksamheten, inklusive finansieringar av långsiktiga och dyra investeringar, måste kapitalförsörjningen få en stabil och enkel lösning.

Det är också viktigt att vi får en styrmodell som behandlar olika finansiärer på ett likvärdigt sätt. Detta hindrar inte att olika finansiärer beroende på skillnader i erhållna prestationer betalar olika mycket. I kostnadsredovisningen för olika verksamheter och produkter bör således alla kostnader inkluderas. "Full kostnadstäckning" skall således gälla och inga fria nyttigheter som t ex lokaler bör exkluderas. Vid fria nyttigheter subventionerar de statliga anslagen annan verksamhet. Andra former av subventionering, beroende på hur fördelningen av kostnader för andra gemensamma resurser görs, kan i praktiken vara svår och resurskrävande att upptäcka. Vidare är det av vikt att ha en realistisk syn på behovet av att skapa ett riskkapital och resurser för fortsatt produktutveckling. I praktiken innebär det en friare prissättning.

För att stimulera till ett effektivare resursutnyttjande genom en bättre avvägning mellan produktion i egen regi och entreprenad har nyligen genomförts en reform med avräkning av ingående mervärdeskatt mot inkomsttitel. RRV väntas få regeringens uppdrag att utvärdera denna reform. Ett ökat utnyttjande av entreprenad bör stimuleras och kan på litet sikt föra med sig stora konsekvenser för universiteten.

Avsaknaden av ett legalt ränteincitament i stora delar av medelshanteringen för universiteten har varit ett problem en längre tid. Medel har under tidigare år i strid mot gällande regler placerats på bank i stället för på statsverkets checkräkning som inte har någon ränta. Endast med en genom hela systemet generellt verkande räntefaktor optimeras resurshanteringen. Ett utvecklingsarbete mellan RRV och finansdepartementet har pågått under en längre tid. En del fråga härvidlag är om koncernledningen – regeringen skall överlåta till varje enhet, universitet, att själv söka optimera sina räntevinster eller anvisa bank. Det senare är ju ingen ovanlig företeelse på den privata sidan. För högskolans del beräknas en generellt verkande räntefaktor bli en realitet år 1993.

Prestationsredovisningen den stora stötestenen

Prestationsredovisningen, dvs sätt att mäta och bedöma såväl kvantitet som kvalitet, behöver utvecklas vid alla myndigheter. En uppgift som är speciellt intrikat och resurskrävande när det gäller utbildning och forskning. Dessutom tillkommer frågan om hur långt universitetens autonoma ställning i förhållande till statsmakten skall gå. Det vore en klar fördel om högskolan själv kunde ta fram grunderna i ett sådant uppföljningssystem för årsredovisningen. En viss robusthet i kriterierna är nog oundgänglig för att få fram praktiskt fungerande metoder. RRV har i uppdrag att verifiera att informationen i den nya årsredovisningen även vad gäller prestationsredovisningen är rättvisande. Men det är alltså inte revisionsorganet som skall tala om hur det skall göras. Det skall inom de av regeringen fastställda ramarna, göras av den verksamhetsansvarige. Inom överskådlig framtid får vi nog räkna med att prestationsredovisningen inom högskolan blir den stora stötestenen. Det ligger nog också i denna verksamhets särdrag att frågan om kvalitet och effektivitet hela tiden bör hållas levande.

SARA LÖNNERBLAD

Högskolan som stiftelse en arbetsrättslig betraktelse

Regeringsförklaringen 1991 talar om mer fristående universitet och högskolor. Det är bakgrunden till denna artikel vars syfte är att söka belysa de arbetsrättsliga konsekvenserna om våra universitet, helt eller delvis, skulle förvandlas till stiftelser.

De argument som förs fram för att omvandla universiteten till stiftelser är att de därmed blir mer självständiga ekonomiska och administrativa enheter. Detta förväntas leda till mindre byråkrati, större effektivitet, ett mer varierat utbud av kurser som marknaden efterfrågar, konkurrens mellan universiteten osv. Kort sagt, en allmän höjning av kvaliteten hos våra universitet.

Stiftelsebegreppet

Stiftelsen har såsom juridisk företeelse gamla anor i Sverige. Redan under den allra första kristna tiden infördes bruket att för framtiden anslå egendom för olika ändamål. Ursprungligen avsattes stora förmögenheter till förmån för kyrkliga ändamål eller sådan verksamhet som då bedrevs av kyrkan, framför allt sjuk- och fattigvård. Senare inriktades donationsviljan på undervisnings- och forskningsområdet. I modern tid har stiftelsen blivit en vanlig form för samverkan mellan stat och näringsliv när det gäller stöd till olika ändamål.

Stiftelseformen som sådan är en civilrättslig juridisk person som brukar sammanföras med de olika associationsformerna i svensk rätt, bolag och föreningar. Stiftelsen skiljer sig från dessa dels på grund av sin uppbyggnad, dels på grund av att det inte finns någon samlad regel om stiftelser. Visserligen finns i den så kallade tillsynslagen, lagen (1929:116) om tillsyn över stiftelser en definition, men denna definition anses inte vara avgörande vid bedömningen

av själva stiftelsens identitet. En "stiftelse" kan alltså bedömas att vara en självständig juridisk person, även om inte tillsynslagen anses tillämplig på grund av att dess grundläggande kriterier på en stiftelse inte är uppfyllda. Detta har gjort att vissa typer av stiftelser, såsom pensions- och personalstiftelser, särskilt lagreglerats.

Grundläggande för stiftelsebegreppet är att stiftelsen är en självvägande institution, dvs några ägare, medlemmar eller delägare kan inte finnas. Det är också detta grundläggande drag som skiljer den från de typiska associationsformerna bolag och förening. Den typiska stiftelsen i svensk rätt bildas om "någon anslagit egendom att såsom självständig förmögenhet fortvarande tjäna ett bestämt ändamål" (tillsynslagens definition). Men enligt svensk rätt kan också andra stiftelseliknande enheter betraktas som stiftelser, exempelvis insamlingsstiftelser och kollektivavtalsstiftelser. De senare tillkommer genom en överenskommelse mellan arbetsmarknadens parter i syfte att bland annat begränsa de ekonomiska svårigheterna för tjänstemän och arbetare som permitteras eller vars arbeten upphör vid verksamhetsförändring eller företagsnedläggelser.

Stiftelse som juridisk person i svensk rätt är därför ett komplicerat begrepp. Rättsutvecklingen har skett utan utgångspunkt från ett lagreglerat stiftelsebegrepp.

Frågan om en allmän lagstiftning har aktualiserats under senare tid. I departementsmemorian "Stiftelser, Förslag till lag om stiftelser" (Ds Ju 1987:4) har föreslagits en grundläggande och ganska omfattande lagreglering av stiftelseinstitut. Viktiga inslag i den föreslagna lagregleringen är bland annat att tillsynen över stiftelsen vidgas och att tvingande lagstiftning införs om registrering, förvaltning och skadestånd samt bokföringsskyldighet för stiftelser som utövar näringsverksamhet. Alla stiftelser skall enligt förslaget registreras.

Stiftelseform som alternativ driftsform för universitet och högskolan kan därför i dagens läge leda till ovisshet om rättsläget i många avseenden.

Med tanke på den betydelse som stiftelseväsendet har i samhället och med tanke på att utvidga dess område till universitet och högskolor är det väsentligt för rättstryggheten att det finns en allmän lagstiftning med grundläggande regler om vad som konstituerar en stiftelse, om stiftelsers förvaltning och organisation samt om bokföring, redovisning, revision och andra civilrättsliga frågor.

Men även om det nu liggande förslaget går igenom kvarstår många frågetecken. Dessa kan sammanfattas i följande överväganden och frågor som bör redovisas innan man väljer att omvandla universitet och högskolor till stiftelser.

Rättsliga och arbetsrättsliga konsekvenser

- I högskoleutbildningen förekommer myndighetsutövning i form av examination, betygssättning och disciplinära åtgärder. Vad kommer att hända här?

- Skall offentlighetsprincipen gälla?

- Bör beslut kunna överklagas?

- Skall riksdagens revisorer kunna granska verksamheten?

- Konkursproblematiken måste utredas

- Hur skall förändringar av verksamheten möjliggöras? Permutationslagen (1982:205) gäller endast för förordnanden av enskilda, dvs fysiska personer och privaträttsliga juridiska personer. Följaktligen är nu gällande regler om permutation inte tillämpliga på stiftelser som grundats av stat eller kommun. För dessa gäller att regeringen beslutar om ändringar i stiftelseurkunderna.

- Kommer lagen (1976:531) om styrelserepresentation för anställda i aktieföretag och ekonomiska föreningar att utvidgas så att den blir tillämplig även på stiftelser?

- Personalens anställningsvillkor måste klargöras. Hur tillsätts personal, vem är arbetsgivaren?

- Anställningsformen. I förhållande till andra arbetsmarknadssektorer i Sverige torde den statliga högskolan ha den kanske största omfattningen av tidsbegränsat anställd personal. Enligt LAS är huvudregeln att anställningar skall vara tillsvidareanställningar. Tidsbegränsade anställningar får enbart göras undantagsvis och under noga reglerade omständigheter. Beträffande LAS har staten ett övertag över stiftelserna genom att staten via förordningar kan medge sig själv undantag från LAS!

Denna möjlighet till undantag har staten utnyttjat mycket frekvent inom högskoleområdet. Dyliga undantag finns i högskoleförordningen (motsv för SLU) och förordningen om doktorandtjänster. Dessutom finns ytterligare undantag inom statliga området t ex KK 1974:1007 om tidsbegränsning av vissa statliga tjänster.

För stiftelser finns inte denna möjlighet att själv fatta beslut om tidsbegränsade tjänster. Vill en arbetsgivare ha tidsbegränsade anställningar utöver LAS-reglerna måste han i kollektivavtal träffa överenskommelse om detta.

- Fullmakt. De som har fullmakt har en särställning såtillvida att de enligt lag inte är uppsägbara. De kan således ej sägas upp på grund av arbetsbrist. Endast i tre fall, bortsett från förflyttningsskyldigheten, kan de skiljas från tjänsten, nämligen vid avsked enligt 11 kap LOA, vid pensionering enligt 7 kap 3§ LOA och vid bristande arbetsförmåga vid sjukdom, 7 kap 4–6§ LOA. Däremot har de en större förflyttningsskyldighet än flertalet övriga arbetstagare. Dock, vilket framgår av 8§ LOA, där förflyttningsskyldigheten regleras, gäller förflyttningsskyldigheten enbart till annan statlig tjänst som också tillsätts genom fullmakt och med anställning hos myndighet inom samma verksamhetsområde. Det innebär att det torde vara svårt, om inte omöjligt att flytta över arbetstagare med fullmakt från myndighet till en stiftelse. Ett sätt kan vara att fullmaktsinnehavarna säger upp sina fullmakter i utbyte mot ersättning. Ett annat sätt kan vara att frågan om fullmakt regleras i civilrättslig lag.

- Arbetstider. Arbetstidsavtalet för lärare inom den statliga högskolan är det enklast tänkbara: årsarbetstiden är 1 757 timmar netto/år samt angivandet av det högsta undervisningsuttag som arbetsgivaren kan ålägga lärarna. Därtill finns en enkel förhandlingsordning om oenighet skulle uppstå. Enklare arbetstidsavtal än det som finns för högskolans lärare kan knappast utformas. Ett lika ändamålsenligt avtal bör dock kunna träffas även med privata arbetsgivare.

- Inrättande, ledigkungörande och tillsättning av lärartjänster. Högskoleförordningen har tämligen detaljerade regler om hur akademiska lärartjänster skall inrättas och tillsättas. Regelsystemet har två huvuduppgifter. Den ena är att i görligaste mån upprätthålla rättssäkerheten och den andra är att upprätthålla internationella akademiska normer om att den mest meriterade får tjänsten. Därför finns tjänsteförslagsnämnder och sakkunniga. Nuvarande tillsättningssystem kan rimligen förenklas ytterligare något inom ramen för en avreglerad statlig skola.

För det stiftelseägda universitetet är det angeläget att utforma regler som garanterar akademisk frihet parad med minsta möjliga favorisering av sökande från det egna universitetet. Risker är att rörligheten bland lärar/forskarkåren minskar ytterligare vid stiftelsebildning, om inte staten påtvingar stiftelserna vissa särregler i detta avseende.

- Anställningens upphörande. Enligt LAS skall en uppsägning vara sakligt grundad. Detta gäller oavsett vem som är arbetsgivare.

Turordningen vid uppsägning vid principen på grund av arbetsbrist utgår från reglerna i LAS; principen "sist in först ut" inom respektive driftsenhet. Genom kollektivavtal kan turordningskretsarna anpassas till den fortsatta verksamhetens krav. Inom det statliga arbetsområdet finns kollektivavtal som anger att det är arbetstagare med i huvudsak jämförbara arbetsuppgifter som skall turordnas i samma krets.

Listan på överväganden och förslag kan göras längre. Men för det huvudsakliga syftet, nämligen att belysa vad som nu gäller för att få svar på frågan om vad som kommer att gälla, torde det räcka.

Debatten om stiftelsebildning av universitet och högskolor har tillsammans med diskussion kring avreglering, decentralisering, lokal styrning osv haft den effekten att det bestående sätts under lupp. Åtskilligt av regelverket kan säkert slopas och förenklas och förändras. Men det är väsentligt att konsekvenserna, såväl de generella rättsliga reglerna som de mer specifika arbetsrättsliga, ges en seriös analys innan stiftelsebildning sker.

II

En ny lärarroll

Lärarna vid högskolan har kritiserats för att hysa svagt intresse för pedagogik. Det svenska högskolesystemet har också kritiserats för att skilja mellan undervisande och forskande lärare. Nu skall detta ändras. Hur ser visionerna ut? Vilken roll kan pedagogiken spela i den akademiska utbildningen? Vilka incitament behövs för lärarna och forskarna? Hur ser de unga doktoranderna på sin utbildning och lärarnas handledning?

”Den Gud giver ett ämbete...”

1989 års Högskoleutredning, ofta kallad Grundbulten, överlämnade 15 januari 1992 sitt huvudbetänkande: *Frihet, ansvar, kompetens – grundutbildningens villkor i högskolan*. Frågor angående resurser och resursfördelning har brutits ut och behandlas i ett separat mindre betänkande som kommer i april 1992.

Under sin två och ett halvt år långa arbetstid har utredningen haft i huvudsak tre olika typer av aktiviteter:

1. Sedvanligt utredningsarbete med kartläggningar o dyl.
2. Försöksverksamhet vid skilda universitet och högskolor (bekostad med särskilda medel från utbildningsdepartementet).
3. Stimulans av debatt och utvecklingsarbete i högskolan, i syfte att åstadkomma förändringar framför allt av grundutbildningens status, pedagogisk meritering vid tillsättning av lärartjänster, vårdhögskolornas organisation m m.

Utredningen har härigenom kommit att vara påtagligt aktionsinriktad – måhända har detta varit den väsentligaste funktionen!

Samtidigt har högskolesystemet undergått stora förändringar, särskilt under senare delen av utredningens arbete. Bland annat har det centrala ämbetsverket – UHÄ – varit funktionellt handikappat på grund av omorganisation och till slut nedläggning. Detta har försvårat utredningens arbete, särskilt i slutskedet, och gjort att förslagen på några punkter fått bli oprecisa.

Våren 1991 aviserades också stora förändringar när det gäller studieorganisationen, högskolans regelsystem m m. Dessa förändringar påverkade delvis förutsättningarna för utredningens arbete. Regeringsskiftet i höstas medförde

naturligtvis osäkerhet i hur vårens riksdagsbeslut skulle omsättas i förslag i den nu aktuella departementspromemorian om högskolans regel- och examenssystem.

I denna artikel begränsar jag mig till att referera de av högskoleutredningens överväganden som är av betydelse för rubriken till detta avsnitt: *En ny lärarroll*. Jag berör sålunda inte frågor rörande ledning och ansvar i högskolan, bland annat på institutionsnivå, ej heller en del andra frågor vilka den intresserade kan finna utförligt behandlade i utredningens betänkande.

Begreppet *lärarroll* fordrar en precisering, eftersom jag gärna använder benämningen akademisk lärare för dem som har förmånen att syssla med både forskning och undervisning, dvs uppträda i forskar- respektive lärarrollen. Den senare omfattar *grundutbildningens planering, genomförande, utvärdering och förnyelse*.

Varför behövs en förnyelse av lärarrollen?

De viktigaste skälen till varför en förnyelse av lärarrollen inför 2000-talet ter sig nödvändig är följande:

1. *Som svar på studenternas kritik och berättigade krav* – med bristande engagemang och kompetens hos lärarna som viktiga ingredienser. Det dåliga engagemanget torde i hög grad hänga samman med grundutbildningens låga status i relation till forskningen. Bristerna i kompetens hänger främst samman med dålig pedagogisk förmåga. Detta är i och för sig inte särskilt förvånande eftersom lärare vid universitet och högskolor är de enda lärarkategorier som inte behöver ha någon formell pedagogisk utbildning. Högskolans studenter har det alltså sämre än elever i lägre skolformer – dessa har ju lärare som är utbildade för sin undervisningsuppgift!

2. *Den explosionsartade kunskapsutvecklingen* där ämnesstoffet ständigt ökar i mängd och komplexitetsgrad (utan att totala utbildningstiden eller hjärnkapaciteten förändras i motsvarande grad). Detta tvingar obönhörligen fram ändringar både i undervisningen och i studenternas inläring – därmed ändras självfallet lärarrollen kraftigt.

3. *De ständigt ökande kraven på kunskaper vid sidan av de egentliga ämneskunskaperna* t ex i språk, kultur, vetenskapshistoria och vetenskapsteori.

4. *Modern pedagogisk forskning* har visat att mycket av de mödosamt inhämtade kunskaperna försvinner förskräckande snabbt – försåvitt inte studenterna engageras annorlunda och mer aktivt i undervisningsprocessen. Detta *kräver nya undervisningsformer*.

5. Därutöver behöver morgondagens högskolelärare betydligt bättre kunskaper när det gäller t ex användning av *datorer i utbildningen och informations-sökning* via datanät.

Uppenbarligen är kraven på lärarna helt andra än för 10 eller 20 år sedan, när majoriteten av dagens högskolelärare började sin gärning – och kraven ändras ständigt. Man kan därför inte lita på det gamla ordstävets ”Den Gud giver ett ämbete ger han också förstånd att sköta det”. I själva verket skulle det nog finnas fog för en travestering med följande ordalydelse: ”Den Gud giver ett ämbete ger han också mod att missköta det!”

Högskoleutredningen kan inte ge några heltäckande recept för hur lärarrollen skall kunna anpassas till ovan nämnda krav, särskilt som den inte har mandat att uttala sig om det generella behovet av resurser för högre utbildning. I detta sammanhang är jag dock inte förhindrad att framföra min personliga åsikt att den generella resursnivån för grundutbildningen vid universitet och högskolor bör höjas påtagligt.

Kompetens

Högskoleutredningen har tagit upp några frågor som är av stor betydelse för 2000-talets lärarroll.

Den första gäller krav på kompetens i lärarrollen. Utredningen menar att det bör finnas ett minimikrav på pedagogisk utbildning hos högskolelärare. Detta behörighetskrav har satts till sex arbetsveckor och de bör normalt fullgöras tidigt, helst under forskarutbildningen.

Det kan måhända finnas somliga som tycker att detta är ett väl dramatiskt förslag (”En hygglig föreläsning kan väl vem som helst hålla!”). För sådana kan det vara värt att påpeka att vi numera allmänt erkänner behovet av vissa generella kurser i forskarutbildningen, t ex i litteratursökning, statistik, allmän vetenskaplig metodik och vetenskapsteori. Utredningen föreslår analoga ”baskurser” för grundutbildningen.

Högskoleutredningen anser också att varje universitets- och högskolelärare

under de första sex tjänsteåren skall få ytterligare obligatorisk utbildning, gärna innefattande arbete med praktisk pedagogisk förnyelse på den egna institutionen. Därefter skall varje lärare ha rätt att delta i vidareutbildning under hela sin yrkesverksamma tid.

Utredningen understryker också betydelsen av sambandet mellan grundutbildning och forskning, bland annat som en förutsättning för lärarens kompetens.

Det gäller alltså för dem som ansvarar för rekrytering av lärare att se till att man i framtidens decentraliserade högskola skall kunna säga:

”Den högskolestyrelsen giver ett ämbete skall vara kompetent att sköta det – och kompetensen skall vidmakthållas!”

Meritvärdering

Därmed har vi kommit in på meritvärdering vid tillsättning av lärartjänster. Lärarrollens (och grundutbildningens) status hänger givetvis samman med vilka meriter det ger att vara en bra lärare. Högskoleutredningen har relativt noggrant gått igenom hur den pedagogiska meriteringen vid tillsättningar går till i dag, och givit rekommendationer om hur den borde gå till. Alla är överens om att pedagogisk skicklighet bör vara en befodringsgrund. Det besvärliga är att få den bedömd och bestyrkt.

Utredningen har lagt ansvaret hos den sökande – det är ju denne som har att dokumentera sin skicklighet i ansökningshandlingarna. Därmed kommer successivt en praxis att utvecklas som innebär att en akademisk lärare har rätt att kräva ett tjänstgöringsbetyg som innefattar en bedömning av den pedagogiska skickligheten. Denna bedömning kan vara svår och känslig men borde ju inte vara svårare än bedömning av vetenskaplig skicklighet.

Undervisningsformer

Utredningen har gått igenom hur undervisningen ges vid olika typer av utbildningar i landet och kunnat bestyrka det väl kända förhållandet att såväl graden av lärarstöd som dess former varierar väldigt, från några få timmar i veckan till 25–30 schemalagda veckotimmar. Motiven för skillnaderna är delvis oklara. Huvudbetänkandet tar inte ställning till om några omfördelningar mellan olika grundutbildningar är motiverade utan inskränker sig till att på-

peka att det bör ske en *generell övergång till sådana undervisningsformer där lärarinsatserna främst syftar till att stödja studenternas egen aktivitet*, vilket bland annat innebär ökad tonvikt på undervisning i seminarieform och mera individcenterade former av lärarstöd (tutorials). Det senare ter sig särskilt nödvändigt i ett friare studiesystem, som ju kräver mer vägledning för studenterna.

Utredningen har också framhållit att det är nödvändigt att professorernas och andra seniora forskares kompetens inom vissa fakultetsområden kommer grundutbildningen tillgodo i större omfattning än för närvarande.

Försök har inletts med s k problembaserad inläring, där studenterna själva får söka kunskap. Detta innebär en drastisk ändring av lärarrollen. Läraren blir en resurs vid sidan av andra. Sannolikt kan sådan undervisning erbjuda viktiga förnyelsemöjligheter även utanför vårdrkessektorn.

I detta sammanhang vill jag gärna citera en av mina husgudar, medicinprofessorn William Osler, som reformerade läkarutbildningen i slutet av 1800-talet: "The successful teacher is no longer at a height, pumping knowledge at high pressure into passive receptacles — he is a senior student anxious to help his juniors."

Examination

Högskoleutredningen har fäst stort avseende vid examination. Detta beror dels på att denna i hög grad styr studenternas inlärningsbeteende, dels på att examinationen är av särskilt intresse när det gäller kontroll av kvaliteten på utbildningen.

Utredningen förordar att lärarrollen i examinationen förskjuts *från* hantering av många prov på små delmoment av utbildningen *mot* examination på större avsnitt där även studenternas överblick, självständighet och mognadsgrad kan prövas. Här förordas också ett system med externa examinatorer så att varje student som genomgår en akademisk utbildning skall ha fått åtminstone en examination med en lärare från en annan institution än den egna (inom eller utom landet). Resultatet av försöksverksamhet i Sverige visar också att extern examination ger en "fringe benefit", genom att kraftigt stimulera det intellektuella utbytet i grundutbildningsfrågor mellan ämnesinstitutioner vid olika högskolor.

Kvalitet

Utredningen menar att det decentraliserade högskolesystemet behöver ett kvalitetssäkringssystem med följande komponenter:

- nya kurser och utbildningsprogram måste granskas av utomstående innan de startar
- utvärdering av undervisningen bör kontinuerligt göras av studenter och lärare
- examination på större kursavsnitt bör vara regel, och härvid bör externt inflytande komma i fråga
- vid behov en nationell utvärdering av ämnen, utbildningsprogram eller motsvarande.

Utredningen räknar med att grundutbildningens status kommer att höjas om lärarna blir medvetna om att även utbildningen utvärderas och kvalitetsbedöms av utomstående – precis som forskningen.

Pedagogisk utveckling

Vidare har högskoleutredningen givit synpunkter på behovet av ett fortlöpande pedagogiskt utvecklingsarbete. På förslag av utredningen har regeringen 1990 inrättat ett "Högskolans grundutbildningsråd", vilket försetts med resurser för projekt rörande förnyelse av utbildningen. Rådets verksamhet har redan varit synnerligen framgångsrik och även givit ett internationellt perspektiv åt grundutbildningsfrågorna eftersom rådet vid sitt regelbundna användande av utländska sakkunniga funnit att svenska högskolelärare i förvånande hög utsträckning var okunniga om den internationella utvecklingen av undervisningen inom sitt ämnesområde.

Om rådet tillförsäkras större resurser (ca 1 procent av de totala grundutbildningsanslagen i landet) bör det ytterligare kunna höja grundutbildningen genom att det ger möjlighet för pedagogiskt skickliga och innovativa lärare att i konkurrens dra resurser till sin institution precis som den framgångsrike forskaren gör det i dag.

Existensen av ett nationellt organ för utvecklingsarbete minskar dock inte på något sätt behovet av lokala resurser för utveckling av undervisningen.

Visionen

2000-talets akademiske lärare

- är forskarutbildad *och* pedagogiskt utbildad
- forskar *och* undervisar
- samarbetar i forskning *och* undervisning med andra högskolor inom och utom landet
- utvecklar och förnyar båda aktiviteterna
- är stolt över sina kollegialt bedömda prestationer
- och samverkar med sina studenter i aktiverande undervisningsformer.

Är det en utopi?

SIGBRIT FRANKE-WIKBERG

Den missförstådda pedagogiken

Utredningar om akademisk utbildning och högskoleundervisning kommer och går. Den senaste i raden, Högskoleutredningen, är för närvarande den som vi bryr våra hjärnor med. Skall just den utredningens förslag resultera i genomgripade förändringar inom den svenska högskolan? Jag känner mig inte helt övertygad om att så kommer att ske. Visst är det bra om nu detta med pedagogisk skicklighet får ett annat och större värde, när tjänster skall tillsättas eller när löner skall fastställas. Och visst är det fint att också lärare får inskrivna forskningsmöjligheter i kommande bemanningsplaner. Flera andra positiva drag bland utredningsförslagen kunde också nämnas. Men hur kommer formulerade eller antydda klokheter som kan spåras i utredningstexten t ex om kvalitet, om syn på kunskapsförmedling och på inläring att bemötas? Bli r reaktion en den vanliga ljumma, kanske beroende på att frågor som mer djupgående berör högskoleutbildningens innehåll och syften upplevs som alltför svåra eller alltför känsliga att ta tag i. Det är inte otroligt att ämneschauvinismen kommer att frodas nu som tidigare i den bemärkelsen att tankar och idéer avfärdas för egen del, men bedöms som angelägna och intressanta för andra typer av utbildningar. ”Det där har vi redan sedan länge funderat på och funnit mindre lämpligt för just det här ämnet. Det passar i och för sig bra inom andra ämnen, men vi har nog ingen anledning att närmare bry oss vad gäller detta.”

Och så rullar det på ungefär som förr. Kanske låter jag cynisk, men ibland undrar jag om det myckna utredandet är mödan värd. När en utredning presenteras så blir det, sett i ett längre tidsperspektiv, ett kort ögonblick av buller och bång innan det hela återgår till den vanliga lunken. Lärarna fortsätter att planera och undervisa som de är vana vid, de studerande läser för att klara av sina tentor precis som de brukar göra. När 2000-talet passerat och det är dags att bedöma Högskoleutredningens specifika effekter kan det samtidigt avgöras

om min cynism härvidlag är befogad. Ingen vore gladare än jag om det visade sig att uttrycket ”mycket väsen för litet ull” inte alls kan sägas ha karaktäriserat just den här utredningen. Att den i stället konstateras ha betytt väldigt mycket för högskoleutbildningens klargjorda inriktning, dess innehåll och uppläggning. Men till dess må det vara mig förlåtet om jag förhåller mig en smula skeptisk till trossatser om den aktuella utredningens möjligheter att i grunden påverka, förändra och förbättra kvaliteten inom svensk akademisk utbildning och undervisning.

Låt mig anslå några sidor åt att spekulera kring några axiomatiska utgångspunkter som länge gällt för vår högskoleutbildning. I det sammanhanget leds tanken snabbt över till de uttryck som dagens kvalitets- och utvärderingsdiskussion tar sig. Jag försöker också peka på några pedagogiska sanningar, som vi alla är mer eller mindre medvetna om men som vi inte alltid tar konsekvenserna av. Understrykas bör att jag förvisso gör mig skyldig till grova förenklingar och råa generaliseringar, vilka ändå, vill jag hävda, innehåller kärnor som inte utan vidare kan sväljas utan att först ha tuggats sönder.

Tilltron till högskolan minskar

En första utgångspunkt är att varje utbildning är en del av det omkringgårdande samhället. Den påverkas och den bedöms utifrån de värderingar och det samhällsklimat som är rådande i ett visst tidsskede. Utbildningen har att anpassa sig till den tidens anda som gäller. Frågan om hur kvaliteten diskuteras kan ses i skenet härav. Om glappet mellan de samhälleliga förväntningarna på högskolan och de iaktagna resultaten av vad högskolan åstadkommer både för samhället och för individen upplevs bli alltför stort, ja då minskar också tilltron till högskolan och dess företrädare och kritiken börjar tillta. De som är med om att betala vad högskolekalaset kostar vill då veta vad de egentligen får för skattepengarna. De som satsar sin tid på högskolestudier vill få besked om utbildning är värd alla ens vedermödor och uppoffringar. Krav på att högskolan skall ta fram bevis på sin kvalitet och förträfflighet börjar resas.¹

I dagens starkt och snabbt föränderliga samhälle är det tydligt hur tilliten till högskolan har börjat naggas i kanten. Den förut så självklara länken mellan satsning på högskolan och påtagliga effekter för både samhälle och individ (t ex i termer av välfärd och välavlönat arbete) har kommit att försvagas. Vissa talar om att svensk utbildning alltmer kännetecknas av ”reproduktionssvikt”.² Men det är inte bara i Sverige som detta fenomen dyker upp.

De allra flesta av västvärldens i-länder brottas med problem som rör styrning och planering av utbildning. Vilken strategi som väljs för att söka komma tillrätta med problemen varierar dock länderna emellan. Centralisering kan sägas utgöra lösningsförslaget i bland annat USA och Storbritannien. För svenskt vidkommande är det, liksom på många andra håll, decentralisering som gäller. Genom att frångå den av statsvetare så kallade top down-strategin för att reformera utbildningen antas det gå lättare att förhöja kvaliteten. I stället är det den s k bottom-up-strategin som förespråkas, dvs att försöka bevattna och gödsla gräsrotterna för att de må tillväxa och så småningom uppfylla högskolan med sin blomning. I detta decentralismens tidevarv kan det tyckas att den på central beslutsnivå tillsatta Högskoleutredningen är en artefakt i sig. Vi har sett hur det centrala ämbetsverket UHÄ under senare år har haft uppenbara identifikationsproblem och inte förmått hitta sin plats i en ny och decentraliserad högskoletillvaro, varför verket nu snart går i graven. Kanske visar sig också Högskoleutredningen vara en något otidsenlig och föga gångbar reformstrategi för 90-talets svenska högskola?

Kvalitet ej liktydigt med effektivitet och produktivitet

Det är inte heller bara högskolan som omfattas av kvalitetsdebatt och kritik. Stora delar av den offentliga sektorn har börjat ifrågasättas alltmer. Den kvalitetsdiskussion som förs präglas av att ha en likartad företagsfilosofisk ansats. Kvalitet diskuteras som om begreppet vore liktydigt och utbytbar med effektivitet och produktivitet.³

I det att efterfrågan på kvalitetsbevis starkt ökar ligger det nära till hands att utvärdering kommer i ropet som aldrig förr. Och utvärdering tilldelas en innebörd som ligger i linje med det effektivitets- och produktivitetstänkande som gäller i samhället i övrigt: att ta fram enkla, dvs kvantitativa, mått på kvalitet som därtill lätt kan användas för att jämföra högskolor sinsemellan såväl nationellt som internationellt.⁴ I bland annat UHÄ:s skrift "Året som gick" (1991) återfinns häpnadsväckande exempel på hur enskilda indikatorer tas som mått på en högskolas kvalitet utan att de relateras till vilka villkor som gäller för högskolan ifråga.⁵ Sådana överförenklade och därmed missvisande resultatmått får därtill avgöra om högskolan får en tät-, mellan- eller jumboplacering i detta högskolornas svenska mästerskap. Och det må väl så vara om det inte samtidigt vore så att måtten antas kunna användas som en utgångspunkt för resurstilldelning. Kvalitetsmått som dessa kan i sin tur förväntas påverka både

utbildningens och forskningens innehåll och uppläggning vid våra högskolor. Att t ex grad av genomströmning tycks användas på samma onyanserade sätt som vi gjorde oss skyldiga till på sent 60-tal och tidigt 70-tal bådar knappast gott. Andra resultatuppgifter som efterfrågas är exempelvis högskolornas grad av internationalisering, där slutmålet blir lika ihåligt som de mångtydiga uppgifterna är, vilka ligger till grund för att initialt bestämma en högskolas internationella engagemang.

Utvärdering leder till centralstyrning

I linje med en uttalad decentraliseringssträvan ligger att frånga vår tidigare, och ännu kvarvarande, centraliserade regelstyrning av högskolan och ersätta den med målstyrning. Huvudprinciper och övergripande mål skall finnas uttryckta, men autonomi skall öka vad gäller högskolors och institutioners sätt att utforma en verksamhet som svarar mot intentionerna. Så var det tänkt. Men tanken om målstyrning riskerar i stället att för högskolans del deformeras till att enbart bli en fråga om en resultatstyrning. En styrning som därutöver tenderar att tilldelas en alldeles för snäv och därmed tveksam innebörd.⁶

Den så kallade utvärderingen som starkt fokuserar enkla resultatmätt, blir lätt till ett nytt och starkt centralinstrument som får ersätta det tidigare regelverket. Samtidigt som kontrollen och inflytandet förskjuts nedåt i beslutshierarkin genom att de uppifrån kommande reglerna mjukas upp eller tas bort, förstärks det centrala inflytandet via utvärdering av ovan beskrivet slag. En paradox kan det tyckas. Men man behöver inte vara verksam särskilt länge i branschen för att inse att utvärdering inrymmer viktiga frågor om makt och inflytande över den högre utbildningen. I den intensiva kvalitetsdebatt om högskolan som förts och förs i USA och England betonas likaså utvärdering som aldrig förr.⁷ Eftersom man inte där, lika mycket som här, sticker under stol med vad saker och ting faktiskt handlar om, är det just de inneboende möjligheterna att via denna typ av utvärdering tillskapa ett starkt centralt styrinstrument som utbildningsdebattörerna framhåller.

För att inte bli missförstådd: viss kontroll måste utövas också av och i den svenska högskolan, åtminstone så länge vi bekänner oss till likvärdighetsprincipen och kräver att viss minimikvalitet skall upprätthållas. En examen från en högskola skall exempelvis vara någorlunda jämförbar med en examen från en annan högskola. Men samtidigt förutsätter principen om decentralisering att tyngdpunkten i utvärderingsinriktning och utformning förskjuts. I ett decentra-

liserat system behöver sådan utvärdering utvecklas som kan erbjuda underlag till en lokal kvalitetsutveckling av verksamheten.⁸ Lärare, studerande och forskare behöver systematiskt insamlad information för att kunna axla ett ökat ansvar för utbildning, undervisning och forskning och kunna fatta kloka beslut om hur verksamhetens kvalitet på bästa sätt kan förbättras.

I det sammanhanget bör det i rättvisans namn framhållas att inom det så förkättrade UHÄ har ett utvärderingsprogram skisserats som omvittnar både kunnsighet, sans och vett.⁹ Häri framhålls också att indikatoruppföljningar av det slag som jag ovan har kritiserat inte kan ses som annat än signaler om hur läget är, signaler som måste analyseras över ett antal år för att få någon bärkraft och som måste åtföljas av utvärderingar värda namnet, för att beslut om åtgärder över huvud taget skall kunna fattas. Dessvärre är det inte detta utvärderingsprogram som vunnit gehör och fått spridning i den allmänna och den massmediala kvalitetsdebatten. Den pedagogik som bland annat kommer till uttryck i UHÄ:s utvärderingsprogram verkar antingen ha negligerats eller ha missförståtts.

Pedagogikens uppgift

Det är begripligt att missförstånd uppstår eller att budskapet inte når fram när man sysslar med ett område som utvärdering, där sedan länge inrotade och mångskiftande föreställningar finns om vad utvärdering är. Frågetecken kanske också väcks om vari det pedagogiska fältet består sett i relation till andra ämnesdiscipliner och om vidlyftiga resonemang enligt ovan verkligen hör till en pedagogs uppgifter. En pedagog, menar många, skall väl hålla sig till att servera knep och knåp till undervisare t ex om hur skrivtavlor bäst disponeras och overheadapparater bör användas. Men, hävdar jag och många pedagoger med mig, en pedagogisk forskare har som sin huvuduppgift att försöka beskriva och förklara vad som faktiskt sker i skolor och utbildningar, något som även förutsätter att pedagogen skildrar det sammanhang inom vilket utbildningen formas och olika utbildningsfenomen definieras. Hur skall man annars kunna förstå vad det är som egentligen händer och varför fenomenen tar sig de konkreta uttryck som är fallet? Att endast betrakta en utbildningsaspekt som en isolerad företeelse räcker inte långt. Den pedagogiska utvärderingsforskaren måste också analysera utbildningens "ramverk", för att åtminstone begripa något om vad utvärdering är och betyder och vad utvärdering kan bli och betyda för dagens och morgondagens högskola. Min betoning av utvärdering och

kvalitetsfrågor i bidraget till denna bok beror dels på att just utvärderingsfrågor kan förutspås bli dominerande i den pedagogiska diskussionen. Dels gäller förstås också devisen för mig, som är att beteckna som en gammal utvärderingsräv, att: "Därav hjärtat är fullt talar munnen."

Den pedagogiska utvärderingsforskaren kan självfallet inte begränsa sina analyser till att gälla det historiska och samhällseliga sammanhanget och utvärderingens gestaltning. Hon/han måste också kunna beskriva och analysera de andra och mer direkta förutsättningar som gäller för en utbildning, de utmärkande dragen i undervisnings- och inlärningsprocessen liksom utbildningens resultat i vid mening. Med information om såväl förutsättningar, process som resultat kan utvärderaren beskriva och förstå vad som sker i en viss utbildning. När hon/han har relaterat framkomna resultat till vad som har utmärkt utbildningsförloppet och till de förutsättningar som varit rådande, först då kan en kvalitetsbedömning göras. Och inte minst viktigt, först när man via utvärderingen begripliggjort varför ett resultat blir som det blir, kan förslag ges om vad som behöver ändras och åtgärdas för att utbildningskvaliteten skall kunna förbättras.¹⁰

Vad påverkar utbildningskvaliteten?

Låt mig med det övergå till att summariskt nämna ett fåtal pedagogiska "sanningar", som vi tror oss veta betyder en hel del för utbildningskvaliteten som sådan. Vissa av dessa sanningar kan högskoleläraren direkt påverka och i sin yrkesutövning dra konsekvenserna av. Andra ligger utanför vardagens handlingsutrymme, men kan ändå vara påverkbara genom lärarnas kollektiva agerande.

Till den högre utbildningens förutsättningar hör att ett antal principer och mål finns formulerade i högskolelagen, vilka är väl värda att ta fasta på: att all högskoleutbildning skall bygga på vetenskaplig grund, att de studerande skall få utveckla sin kritiska bedömningsförmåga och att all utbildning skall främja de studerandes personliga utveckling. Nämnda mål finns uttryckta, det är både sant och visst. De är lagstadgade och skall som sådana följas. Men görs det? Har läraren verkligen funderat över vad dessa tre skall-satser innebär och vad de borde betyda för ens utbildningsplanering och undervisningsuppläggning? Anpassas undervisningsmetoder och examinationsformer till innehållet så att de studerande får möjlighet att arbeta självständigt och uppöva en kritiskt prövande ansats, när de griper sig an det vetenskapliga stoff som förmedlas i un-

dervisning och i kurslitteratur?

Dessvärre säger oss pedagogisk utvärderingsforskning att högre utbildning inte alltid återspeglar ett val som gynnar eller ens överensstämmer med de uttryckta målen, det må gälla undervisningsmetoder, tentamina, inriktning och grad av självstudier, omfattning eller val av litteratur. Ibland är det till och med så att valet av innehåll och former för undervisning och inläring tycks stå i direkt motsatsställning till intentionerna om vetenskaplighet, kritisk förmåga och personlighetsutveckling.

Lär sig studenterna kritiskt tänkande?

Det finns forskning, om än sparsamt förekommande, som givit sig i kast med att söka mäta sådana på sikt uppkomna och i undersökningar svärfångade högskoleresultat som rör kritisk förmåga och utveckling av den studerandes personlighet.¹¹ Resultaten är inte direkt uppmuntrande. De studerande påverkas förvisso och många förändrar sina föreställningar om verkligheten under studietidens gång, men om förändringarna kan sägas vara uttryck för personlig utveckling i positiv bemärkelse är högst tveksamt. Nämnas kan att även oomtvistat negativa effekter som t ex uppgivenhet som ett resultat av fleråriga högskolestudier, har konstaterats.

Forskningen pekar på att många, kanske alltför många, studerande lämnar högskolan utan att ha förutsättningar att över huvud taget tänka kritiskt. De är kanske försedda med ett "svart-vitt" tänkande inte bara när de påbörjar utan också när de avslutar sin högskolestudier. Det torde knappast vara acceptabelt att det finns studerande som lämnar högskolestudier bakom sig och då bär med sig ett tänkande som framstår som inskränkt och till och med som fördomsfullt.

Önskvärt vore att läraren gav sig tid till att närmare reflektera över resultat som dessa. Kanske kan hon/han samtidigt fundera kring en annan pedagogisk sanning: att det finns vitt skilda synsätt på hur kunskaper bäst lärs ut respektive lärs in.¹² Det kan vara värt att ägna en tanke åt vilken kunskapsuppfattning som egentligen ligger till grund för den egna utbildningen och om den stämmer överens med ens personliga uppfattning. I det sammanhanget kan det vara värt att påpeka att innan läraren beslutar sig för vilken kunskapsyn som framstår som den bästa för henne/honom så behöver hon/han också sätta sig in i och ta ställning till andra sätt att förmedla och att inhämta kunskaper.

Den föränderliga pedagogiken

Låt mig slutligen beröra en utgångspunkt eller pedagogisk sanning som redan tidigare antytts. Den kan formuleras i termer av att "inget är för alltid givet" och den är giltig också för högskolans del. Det är i stället ofta fråga om att träffa ett val, och då helst ett medvetet val, som rör skilda utbildningsfrågor: vilket innehåll som skall fokuseras, vilka undervisnings-, inlärnings- och examinationsmetoder som skall användas etc.¹³ Och kanske finns här det största missförståndet vad gäller pedagogik, nämligen att det skulle finnas givna och en gång för alla bästa lösningar på specifika utbildningsproblem. Att lärare inom skilda discipliner väntar sig att pedagogiken skall presentera dem sådana lösningar som dessutom uppfattas vara neutrala svar på problemen i fråga.

Men lika osant som det är att det skulle existera givna och neutrala svar från pedagoghåll i de valsituationer som högskoleläraren ställs inför, lika sant är det att läraren faktiskt redan har ett icke föraktligt handlingsutrymme, vilket hon/han inte alltid till fullo har utnyttjat. I den svenska högskolan har vi vant oss vid att bli centralt styrda och reglerade, vilket stundtals torde ha hämmat egna initiativ och försök att förnya och förbättra kvaliteten på utbildningen. Sannolikt har många lärare varit omedvetna om att det trots alla regler och ramar ändå har funnits möjligheter att agera förhållandevis självständigt. Med den decentralisering som inletts och pågår vidgas detta formellt tilldelade handlingsutrymme påtagligt både för lärare och för studerande. Det gäller dock att aktivt ta för sig av och utnyttja det utökade utrymme som erbjuds. Och häri ligger den stora utmaningen för 90-talets högskola. Frågan är om högskolans lärare, forskare och studerande kommer att anta utmaningen. Min prognos är att svaret på den frågan får en mycket stor betydelse för om och hur högskolans kvalitet kommer att utvecklas.

Om den centralt tillsatta Högskoleutredningen kan bidra med ett litet strå till stacken genom att stimulera högskolans nyckelfigurer till att utveckla och pröva egna initiativ för en förbättrad högskoleutbildning är det gott nog. Men många andra strån behövs också för att ett reellt förändringsarbete av mer grundläggande art skall påbörjas och fortgå. Och i sanningens namn, så är det gräsrotterna på markplanet, dvs högskolans lärare, forskare och studerande, som hittills och framgent har det stora avgörandet i sin hand. Den starka tilltro som jag hyser till dessa högskolans gräsrotter får trots allt min cynism att blekna och min framtidstro att djupna en aning.

¹ Detta utvecklas vidare t ex i mitt bidrag till en OECD-skrift: *Evaluating Education Quality on the Institutional Level. Higher Education Management*, 1990, Vol 2, No 3 (271–292).

² Bl a Lindensjö, B. & Lundgren, U.P. *Politisk styrning och utbildningsreformer*. Skolöverstyrelsen, B 86:3.

³ Ett belysande exempel är Ulf af Trolles bok: *Mot en internationellt konkurrenskraftig akademisk utbildning*. Lund: Studentlitteratur, 1990.

⁴ Se t ex min artikel Högre utbildning och utvärdering. I Nybom, T (red): *Universitet och samhälle – Om forskningspolitik och vetenskapens samhällseliga roll*. Stockholm: Tidens förlag, 1989.

⁵ UHÄ: "Året som gick. Verksamhetsberättelse för högskolan 1989/90". *UHÄ-rapport 1991:11*.

⁶ Ett exempel bland många andra på hur detta med målstyrning omformuleras till resultatstyrning är RRV:s fem rapporter som används som studiematerial och som alla har rubriken: *Resultatorienterad styrning och budgetdialog* (oktober, 1989).

⁷ Op cit enligt not 1.

⁸ Sedan något år tillbaka bedrivs försöksverksamhet vid Umeå universitet som är inriktad på att man på institutionsnivå via utvärdering skall få underlag för att kunna förbättra sin verksamhet. En manual, som jag skrivit, används härvid: *En strategi för utvärdering och lokal utveckling av utbildningskvalitet*. Pedagogiska institutionen, Umeå universitet, 1990, Rapport nr 81.

⁹ Programmet, som har utarbetats under Marianne Bauers ledning, benämns: *Uppföljning och utvärdering i högskolan*. UHÄ-projekt, 1990:1.

¹⁰ I den s k "teori- eller förklaringsinriktade utvärderingsansats", som jag förfäktar, är några av dess huvuddrag de som här har antytts. Professor Urban Dahllöf är den som utarbetat grunden till den utvärderingsansats, som sedan ett antal pedagogiska forskare sökt vidareutveckla under årens lopp. En mer utförlig beskrivning finns t ex i Franke-Wikberg, S. & Lundgren, U.P: *Att värdera utbildning. Del I*. Stockholm: W & W, 1980 och i Franke-Wikberg, S. "Teoriinriktad utvärdering – ett fruktbart alternativ för en pedagogisk utvärderare?" *Forskning om utbildning*, 1983.3.(6–14).

¹¹ Referenser till sådana studier (utförda av bl a W G Perry (1970), B Jacobsen (1981), B-O Zetterström (1988), L Dahlgren (1989) och A Hult (1990) finns i mitt bidrag: "Reflexioner kring högskoleutbildning och dess påverkanseffekter". S Franke-Wikberg et al (red): *Baskursboken*, Umeå universitet, 1991 (1-27).

¹² En beskrivning av skilda kunskapsuppfattningar finns i den artikel som nämnts i not 11.

¹³ I det bidrag till den i not 11 nämnda *Baskursboken*, vilket har författats av Leif Lindberg; "Akademiska studier och akademisk undervisning – kännetecknande drag" återfinns en god och översiktlig beskrivning av undervisnings-, inlärningsmetoder och examinationsformer.

ULLA ÅKERSTRÖM

Forskarutbildningen, handledningen och pedagogiken

Under 1991 hade *Läkartidningen* en artikelserie om den medicinska forskarutbildningen.¹ Handledare och doktorer intervjuades eller skrev själva och berättade om sina erfarenheter. Det var intressant läsning även för folk som sysslar med samma sak på andra fakulteter, och en del av frågeställningarna som togs upp i serien borde mana till vidare debatt om våra forskarutbildningar. Till exempel ställdes frågan om den medicinska forskarutbildningen är för lång. Kanske kunde det räcka med hälften? Professor Erna Möller, bland annat ordförande i forskarutbildningsnämnden vid Karolinska institutet, menar att två års forskning kanske räcker för att hinna lära sig tänka öppet, flexibelt och kritiskt, en betydande sidoeffekt till själva avhandlingsarbetet. Något hon däremot aldrig kan tänka sig att göra avkall på är själva kvaliteten på innehållet.² En annan fråga som togs upp var handledarens betydelse för en god forskarutbildning. Frågorna har definitivt med varandra att göra, och leder in på frågan om pedagogiken inom forskarutbildningen. Jag tänker här inte gå in på alla frågor som rör forskarutbildningen. Det skulle ta alltför stort utrymme i anspråk. Däremot vill jag analysera litet närmare följande två punkter: forskarutbildningens längd och handledningens pedagogik.

Forskarutbildningens längd kan diskuteras

Påståendet att forskarutbildningen skulle vara alltför lång ter sig förmodligen underligt för de flesta samhällsvetare och humanister. Var och en vet att det är ovanligt att doktorander från sådana fakulteter skriver sin avhandling på den tid som statsmakterna har ansett vara lagom. Orsakerna till varför det tar så lång tid är också kända. Finansieringen är ett av problemen. Doktorandtjäns-

terna och utbildningsbidragen räcker långt ifrån till alla. Ett annat problem som ofta förs fram är hur handledningen fungerar. Redan i 1955 års universitetsutrednings första betänkande³ omtalades de långa studietiderna och den ofta bristfälliga handledningen som problem inom forskarutbildningen. 1963 års forskarutredning ledde fram till en ny studieordning 1969. Enligt den fastslogs att utbildningstiden skulle vara fyra år och att handledningen skulle effektiviseras, dock lämnades inga regleringar om hur den skulle skötas. Vi ser i dag, över tjugo år senare, att det fortfarande finns ett stort utrymme för förbättringar. Den nya doktorsexamen som skulle ersätta den gamla doktorsgraden och den gamla licentiatexamen har enligt många misslyckats. I en skrift om forskarutbildningen⁴ anser Uppsala studentkår att orsaken till att den nya doktorsexamen inte helt slagit igenom, delvis står att finna i disputationskulturen. Det är helt enkelt så att det fortfarande är den gamla gradualavhandlingens krav som gäller vid många institutioner, och att det således krävs omkring åtta års heltidsstudier för att kunna disputerat med godkänt resultat. Detta gäller särskilt inom de samhällsvetenskapliga, juridiska, humanistiska och teologiska fakulteterna där avhandlingarna tenderar att svälla till flera hundra sidor mer än vad som var tänkt. Det är då inte konstigt att det kan låta underligt i vissa öron att forskarutbildningen på fyra år kanske är för lång.

Avhandlingen som gesällprov

En viktig punkt för att förstå varför vi fortfarande dras med samma problem som på femtiotalet är alltså synen på forskarutbildningen. Statsmakterna har bestämt att fyra års heltidsstudier skall räcka, och det är således så länge doktorandtjänsterna varar. Det är helt klart att det då inte längre kan bli tal om stora gradualavhandlingar. Det är inte meningen att avhandlingen skall vara ett livsverk. Redan på sextiotalet uttalade sig dåvarande utbildningsminister Olof Palme om hur synen på avhandlingen bör vara: ett gesällprov och inte ett livsverk. Denna tanke får inte glömmas bort i forskarutbildningen, vilken är just en *utbildning*. Avhandlingen är ett examensarbete och när man väl har fått sin doktortitel är det fritt fram för eventuella livsverk. Då har man lärt sig sitt hantverk, nämligen att forska.

Något som möjligen spelar en viss roll i den enligt min mening felaktiga tolkningen av doktorsavhandlingen som ett livsverk, är det faktum att ett ganska stort antal doktorer (även sådana som är aktiva som lärare på universiteten) i Sverige inte skriver stort sett något annat än just avhandlingen under sitt yrkes-

verksamma liv. Denna låga produktivitet vad forskningsresultat beträffar får doktorsavhandlingen att mer och mer likna ett Herkules storverk. En ny inställning gentemot doktorsavhandlingens rätta betydelse och vikt i en forskares karriär borde därför förenas med en uppmaning till forskarstuderande att tänka positivt och förbereda sig på att även efter doktorsexamen producera i rikliga mängder.

Grundkunskapernas betydelse

Naturligtvis kan utbildningens längd diskuteras. Många tycker uppenbarligen, tvärt emot en del medicinare, att en forskarutbildning på fyra år absolut inte räcker. Men i så fall är det inte rätt väg att gå att nonchalera de faktiska riktlinjer som finns, eftersom det är doktoranderna som kommer i svårigheter när försörjningsmöjligheter som utbildningsbidrag och doktorandtjänster tar slut. Om man skall ha en längre forskarutbildning måste det också finnas möjligheter för doktoranderna att inneha bidrag och tjänster under motsvarande tid.

Kraven på en längre forskarutbildning kan också höra ihop med det faktum att grundkunskaperna ofta är otillräckliga. Det är ofta doktoranderna själva som gör den upptäckten. De tvingas då att ägna en stor del av sin forskarutbildning åt att lära sig grundläggande kunskaper som varken grundskola, gymnasium eller grundutbildning på universitet försett dem med. Borde man kanske inte i så fall arbeta för att höja kraven och kvaliteten på gymnasieutbildningen och på grundutbildningen? Är det så att dagens svenska skolsystem inte klarar av att både vara en skola för alla och att förbereda eleverna ordentligt för universitetsstudier? Kommer man med otillräckliga kunskaper till en grundutbildning på universitetet får detta givetvis följderna även för forskarutbildningen. Skolutbildningen och universitetsutbildningen hör ihop. Vi kommer inte ifrån att morgondagens svenska forskare går i grundskolan i dag.

Håller svenska avhandlingar måttet internationellt?

En del är rädda för att svenska avhandlingar inte skall hålla en tillräckligt hög nivå internationellt sett, och har därför svårt att acceptera dagens doktorsexamen som den är tänkt att se ut. På den punkten är meningarna delade. Uppsala studentkår menar i sin skrift om forskarutbildningen att oron är obefogad, och påvisar att doktorsexamen avläggs på avsevärt kortare tid i USA och i Storbri-

tannien, och att endast en liten del av den totala avhandlingsproduktionen publiceras.

För att lämna den anglosaxiska världen, kan vi snabbt se på exemplet Italien. Där innebär universitetsstudier automatiskt att man skolas kritiskt och forskarutbildas, inte att man först genomgår en grundutbildning och sedan söker in på forskarutbildningen som det är hos oss. Många av de grundkunskaper svenska doktorander ofta saknar har italienarna lärt sig redan i skolan. Studierna avslutas med en avhandling och en dokortitel som mycket väl kan mäta sig i internationella sammanhang. Tilläggas kan att de doktorer i Italien som söker till lärar- och forskartjänster på de italienska universiteten i regel redovisar omfattande listor på 30–40 publicerade böcker och artiklar av god kvalitet, där själva doktorsavhandlingen oftast endast är en given självklarhet som meritmässigt väger mindre än den övriga vetenskapliga produktionen. Ett bra exempel är Umberto Eco, född 1932, vars viktiga och omfattande vetenskapliga produktion som meriterade honom för en professur kom ut redan på 60-talet, men vars doktorsavhandling publicerades först på 80-talet.

Det är svårt att jämföra med utlandet, eftersom varje land har sina skol- och universitetssystem, och olika examina sällan motsvarar varandra helt och fullt. Varje land har sitt system och jämförelser av avhandlingarna skall naturligtvis göras i förhållande till hur länge studierna har pågått, men främst efter sitt innehåll och sin kvalitet. Det finns inget som säger att en avhandling på fyrahundra sidor är bättre än en på hundrafemtio sidor.

Förbättra handledningens pedagogik

Det är naturligtvis inte bara handledarnas fel att inte alla forskarstuderande avslutar sina studier i rimlig tid. Orsaker som dålig finansiering (många måste försörja sig utanför universitetet eftersom bidragen och tjänsterna inte räcker till alla), familjesociala skäl (oftast ett problem för kvinnliga doktorander), oförmåga att tillgodogöra sig utbildningen och annat har sin roll i sammanhanget. Men här vill jag ta upp handledarfrågan eller kanske närmare bestämt *handledningens pedagogik*. Frågan är mycket ömtålig. Därför kan den inte bara diskuteras av doktoranderna, vilka befinner sig i beroendeställning gentemot sin handledare och ogärna tar upp frågan direkt, eftersom det kan innebära en risk att komma på kant med en för utbildningen viktig, ofta oumbärlig, person. Således måste också handledarna själva i högre grad än vad som sker nu diskutera *handledningens pedagogik*, vad den innebär, hur den bör se ut.

Kravet på handledarutbildning hörs ofta. Kanske är det mest benämningen som är fel. Det har visat sig i en enkät som SULF:s forsknings- och utbildningspolitiska råd skickade ut till ett antal handledare att dessa i stort sett är positiva till någon sorts handledarutbildning, bara den inte kallas så!

Doktoranderna bryr sig förmodligen inte om vad företeelsen kallas, så länge som den innebär att handledare på något sätt träffas, gärna över fakultetsgränserna, diskuterar sitt arbete och gemensamt finner former för hur det skall fungera så bra som möjligt, och där även hänsyn tas till de folkvaldas syn på vad vi håller på med. Erfarna handledare kan hjälpa förstagångshandledare. Nyblivna doktorer kan bidra med sina erfarenheter och förbättra situationen för sina forna kolleger doktoranderna. En enhetlig syn på avhandlingen kan växa fram. Handledarens roll blir tydlig. Alla blir förtrogna med det faktum att en doktors-examen bör motsvara fyra års heltidsstudier.

Redan i dag finns en sådan verksamhet på många ställen. Felet är ofta att det bara är de redan engagerade och intresserade handledarna som kommer på sådana här träffar. Att höja handledningens meritvärde skulle kunna hjälpa till att öka intresset hos många handledare, liksom att införa belöningar, till exempel i form av höjd lön, för dem som framgångsrikt leder fram många doktorander till avhandlingar av hög kvalitet.

Jag har här framfört några tankar om forskarutbildningen. Jag som skriver är själv doktorand och befinner mig mitt i min utbildning. Kanske jag om tio–tjugo år, när jag själv förhoppningsvis befinner mig på andra sidan, har reviderat min uppfattning helt eller delvis. Kanske inte. Men vad man än tycker eller föreslår, är det viktigt att frågorna diskuteras. Forskarutbildningen är inte dålig, men kan (som allt annat) bli bättre. Enligt *Läkartidningen*, som jag citerade i inledningen, är det bara den medicinska forskarutbildningen som ger en tillväxt i det svenska forskarsamhället efter sekelskiftet.⁵ Jag vill härmed uppmana alla andra fakulteter, handledare och forskarstuderande: låt dem inte stå utan konkurrens! Arbeta tillsammans för att förbättra era utbildningar och för att få fram fler avhandlingar av hög kvalitet och fler duktiga doktorer. De behövs.

En ny lärarroll

¹ *Läkartidningen*, nr 36–38, 1991

² *Läkartidningen*, nr 38, 1991, s 3042.

³ *Den akademiska undervisningen. Forskarrekryteringen*, SOU 1957:24. För en kort historik, se t ex *Forskningens framtid. Forskning och forskarutbildning i högskolan*, SOU 1981:29, s 81–84.

⁴ Uppsala studentkår om forskarutbildning. Programmet fastställdes av studentkårens fullmäktige den 13 februari 1989.

⁵ *Läkartidningen*, nr 36, 1991, s 3041.

PETER STENKULA

Universitetsläraren och arbetslusten

Vilka incitament finns för svenska universitetslärare att göra ett bra jobb? Vad kan påverka arbetsprestationen? Låt mig ta några exempel:

- uppskattning
- befordringsmöjligheter
- arbetsmiljö
- upplevelser
- meningsfullhet
- personlig utveckling

Hur fungerar då incitamenten och är de i sin nuvarande form tillräckliga för att skänka arbetstagaren rimlig tillfredsställelse och arbetsgivaren tillräcklig nytta?

Att känna uppskattning viktigt

Alla vill vi väl känna oss uppskattade i arbetet, härvidlag är nog universitetsläraren inget undantag. Frågan är bara hur uppskattningen för god forskning och undervisning visas. Ett vanligt sätt att visa uppskattning på är att belöna den berättigade på ett eller annat sätt. Det kan vara lönehöjning, resor, en god middag, några väl valda ord.

Lönestimulans är något mer permanent till sin karaktär än övriga stimuli och kräver naturligtvis en prestation av mer varaktig form. Exempel på detta kan erhållande av examina eller andra kvalitativa utlåtanden vara. Det är helt enkelt en mer permanent förändring av individens humankapital som skett.

Övriga fall kan vara resultat av tillfälliga, om även ibland i tiden långa, insatser t ex en särskilt väl genomförd kurs, en uppskattad lärobok i en ny reviderad upplaga, en uppsats inför en konferens etc. Kännetecknande för dessa prestationer är att de reflekterar ett gott användande av befintligt humankapital. En belöning i detta sammanhang signalerar att goda prestationer uppskattas mer än medelmåttiga.

Fungerar belöningsystemet inom universiteten?

Det är nog lite så och så med det. Förändringar i humankapitalet belönas i allmänhet. En disputation ger normalt några kronor i löneökning, docentkompetens likaså. Vi kan således påstå att det finns ett embryo till ett belöningsystem baserat på kvalifikationsförändring. I mer formaliserad form endast i dessa två steg. Jag tror inte detta är tillräckligt. För att stimulera till fortsatt goda vetenskapliga insatser krävs det nog att belöningsystemet är utformat så att den anställde kan påräkna nya lönepåslag då det egna humankapitalet växer.

Med andra ord tror jag att vi behöver ett lönesystem som innehåller beföringssystem inom varje tjänst. Individuella löner i all ära, men universitetets lärare vill nog veta i förväg vilka prestationer som uppskattas av arbetsgivaren.

Tillfälliga belöningar, t ex resor, ny matta på rummet, är nog mer sällan förekommande i akademien. Jag tror det är synd, det är billiga men högt uppskattade belöningar. Även immateriella belöningar är användbara och värdet av titlar skall inte underskattas, särskilt om det framgår att titelinnehavet är sammankopplat med en särskild och viktig prestation.

Inför ett nytt beföringssystem!

Det är mänskligt att vilja lyckas, att sträva mot något attraktivt och att dessutom veta att det är fullt möjligt om man anstränger sig lite extra. Ett beföringssystem har denna funktion. Inom universiteten finns ett slags beföringssystem, doktorandtjänst – forskarassistenttjänst – högskolelektorstjänst – professorstjänst. Det är dock inget beföringssystem kopplat till ingångsanställningen. De första två stegen, doktorandtjänst och forskarassistenttjänst är tidsbegränsade och någon naturlig övergång från doktorandtjänst till forskarassistenttjänst finns inte. Då första förordnandet löpt ut måste nästa tjänst sökas i konkurrens med andra behöriga sökande.

Samma sak gäller mellan högskolelektor och professor. Visserligen finns en viss inre befördringsmöjlighet inom högskolelektorstjänsten då en innehavare kan ”befordra sig till mindre andel undervisning”. Signalsystemet är i detta fall tydligt, vetenskaplig forskning av god kvalitet leder till befördran medan vetenskapligt baserad undervisning av god kvalitet inte leder till befördran. Jag tycker därför att vi i praktiken saknar ett befördringsssystem som är inriktat mot individens utveckling ur kvalitativ synvinkel.

Ett befördringsssystem jag skulle önska vore följande:

Du anställs som högskolelektor efter avlagd doktorsexamen. De första fyra åren undervisar du endast 100 timmar om året, resterande tid används för egen forskning (jämför forskarassistent). Efter fyra år utvärderas din undervisning och forskning. Du kan nu se fram emot att bli *högskolelektor* på heltid med 300 timmars undervisning, eller bli *universitetslektor* med 200 timmars undervisning och resterande tid till egen forskning.

Efter ytterligare fyra år utvärderas högskolelektor respektive universitetslektor och beroende på utvärderingsresultat blir du befördrad till undervisningsprofessor eller docentlektor.

Docentlektorn kan sedan nå ytterligare ett befördringssteg; professor. Självfallet skall lönesättningen vara kopplad till befördringsstegen. När så undervisningsprofessorn respektive docentlektorn eller professorn går i pension återgårtjänsten till högskolelektorat. En dylik konstruktion av den akademiska karriären skulle befordra såväl pedagogiska som vetenskapliga insatser och individen skulle vara garanterad befördran om uppställda prestationsvillkor uppfylldes.

Den psykiska arbetsmiljön måste förbättras

En god arbetsmiljö kan även den verka prestationshöjande genom den allmänna trivsel som arbetet i sig därmed medför. Hur är då arbetsmiljön vid universitetens institutioner? Den varierar naturligtvis men har förbättrats högst avsevärt de senaste åren. Miljön i undervisningslokaler lämnar fortfarande en del att önska men är väl uthärdlig och dessutom under förbättring.

Med andra ord är den fysiska arbetsmiljön för flertalet lärare hygglig. Värre är det med den psykiska miljön. Såsom tjänstesystemet är uppbyggt i dag konkurrerar alla med alla. Om du nöjer dig med innehavd tjänst och tjänstgöringsförhållanden resten av livet kan du framhärda i din isolering utan besvärande jämförelser med dina kolleger. Om du däremot vill utvecklas måste du utsätta

dig för, i många fall, förnedrande jämförelser med kolleger. Denna tingens ordning befordrar inte gott kamratskap, snarare tvärtom, misstänksamhet, mistroende och i värsta fall ren fiendskap.

Återigen är jag övertygad om att ett system byggt på individuella befordringsmöjligheter inom tjänsten skulle bidra högst avsevärt till förbättrad psykisk och social arbetsmiljö.

Din utveckling beror på dig själv, inte på hur väl du lyckas kvadda en kollega. Dessutom är ju det nuvarande systemet djupt diskriminerande för de lärare som åtar sig att frivilligt administrera och leda institutionsarbete eller utföra särskilt pedagogiska insatser.

Ett meningsfullt arbete

Att få uppleva effekterna av det egna arbetet i den organisation man arbetar för för många viktigt. Hur stor återkoppling sker i dag av att universitetets allmänna rykte utvecklas så eller så beroende på medarbetarnas insatser? Vissa lärare kan få resa utomlands, besöka andra miljöer och över huvud taget få uppleva nya dimensioner av livet till följd av det egna arbetet. Detta är självfallet positivt. Alltför många får inte denna möjlighet vilket kan verka hämmande på den egna insatsen. Att kunna få personliga upplevelser i samband med sitt arbete är viktigt, särskilt om man vet att möjligheten ökas med goda prestationer.

Flertalet universitetslärare uppfattar troligen sitt arbete som synnerligen meningsfullt. Endera bidrar man till nya kunskaper eller till att redan etablerade sanningar kan användas i praktisk analys eller bidrar man till spridandet av kunskapen genom undervisning. Vad som kan vara en besvärande upplevelse ibland är när omvärlden visar stor uppskattning för utförda prestationer, medan den egna arbetsplatsen visar ointresse eller rent av förnekar att utförda prestationer har något värde alls. Återigen beror dylika diskrepanser på tjänstesystemets utformning där befordran endast kan ske i konkurrens med kolleger och därvid värderingen av olika slag av prestationer skall jämföras.

Stöd den personliga utvecklingen

Den egna utvecklingen är utomordentligt betydelsefull. För flertalet universitetslärare är detta inget stort problem. Arbetet som lärare/forskare är en ständig utvecklingsprocess. Inom vissa områden är emellertid externa impulser vikti-

ga. Exempelvis kan den egna utvecklingen i lärarrollen stöttas och uppmuntras genom möjlighet att delta i olika kurser och workshops liksom tjänstgöring vid andra institutioner, hemma eller utomlands.

Det program för pedagogisk utveckling som drevs i regi av UHÄ på 1970-talet hade enligt min mening en enorm betydelse för den enskilde lärarens pedagogiska utveckling. Utvecklingsprogrammet innehöll en mängd stimuli som alla syftade åt ett håll, nämligen att premiera goda undervisningsinsatser. Även forskare behöver hjälp med den egna utvecklingen, detta sker redan nu genom deltagande i internationella workshops och symposier liksom genom möjlighet att förlägga sin forskning vid annan institution. Tyvärr är det alltför få lärare som har möjlighet att aktivt delta på grund av bristande tid eller finansiella resurser. Här tror jag det är nödvändigt att med viss regelbundenhet skapa tidsutrymme för såväl undervisare som forskare för att möjliggöra deltagande i olika slag av aktiviteter. Detta skulle kunna utformas som rätt till sabbatstermin efter vissa utförda prestationer enligt någon acceptabel formel.

Med denna uppsats har jag önskat påvisa behovet av fungerande incitament för universitetslärare för att därmed uppnå bästa möjliga resursanvändning både för arbetstagaren och arbetsgivaren.

Hörnstenarna i incitamentssystemet bör enligt min mening vara:

- individuella befordringssystem inom befintliga tjänster
- löneutveckling kopplad till prestationsförmågan (humankapital)
- förbättrad psyko-social arbetsmiljö
- möjligheter att få personliga värdefulla upplevelser i samband med det egna arbetet
- harmoni mellan omvärldens bedömningar av prestationer och den egna arbetsplatsens
- möjlighet att genom sabbatstermin få utrymme för personlig utveckling i den egna professionen

Om den nya högskolan kan röra sig i denna riktning är jag övertygad om att produktiviteten inom högskolan ökas högst avsevärt.

MONICA BERGMAN

Akademisering av lärarutbildningen

Snart har femton år förflutit sedan 1977 års högskolereform trädde i kraft. Det är nu möjligt att utvärdera resultatet. Denna långtgående reform avsåg att skapa ett enda och sammanhängande system för alla högskoleutbildningar. Ett av huvudsyftena var att förstärka sambandet mellan grundutbildning och forskning. En bärande idé bakom denna reform var alltså att höja nivån på de nya utbildningar som inleddades i högskolan. Dessutom skulle forskningsanknytningen stärkas så att all undervisning skulle vila på vetenskaplig grund.

Begreppet forskningsanknytning är dock svårt att definiera entydigt. Jag väljer att använda fem preciseringar av begreppet som lyftes fram i en UHÄ-rapport 1989:

1. Utbildningen står i överensstämmelse med forskningens aktuella resultat. (Detta förutsätter att det finns forskning i anslutning till utbildningen.)
2. Det finns en forskarutbildning i anslutning till grundutbildningen, som kan äga rum antingen i ett eget forskningsområde eller i angränsande forskningsämnen.
3. I grundutbildningens undervisning ingår skolning om och träning i vetenskaplig metod.
4. Undervisningen stimulerar till nyfikenhet och en kritisk attityd till kunskapsstoffet.
5. Undervisningen öppnar det vetenskapliga samtalet för de studerande. (UHÄ-rapport 1989:7, bilaga 17, sid 7 ff.)

Om lärarutbildningen granskas utifrån ovanstående kriterier, är det uppenbart att mycket återstår att göra, särskilt när det gäller punkt 2. om forskarutbildningen.

Läroarbete ofta återvändsgrund

Endast inom ämneslärarutbildningen är det möjligt att uppnå 60 poäng inom ett ämne och därmed få tillträde till forskarutbildning. De flesta läroarbetena utgör återvändsgrunder i högskolesystemet och stimulerar knappast till fortsatta studier.

För att få undervisa i årskurs fyra–nio inom grundskolan krävs fyra och ett halvt års studier (med åtföljande skyhöga studieskulder). Om en färdig lärare därefter skulle vilja påbörja en forskarutbildning krävs ytterligare minst en termins studier innan 60 poäng i ett ämne uppnåtts.

Jag anser att det är viktigt att all läroarbete förändras så att forskarutbildning kan nås utan långa, krokiga omvägar inom ramen för grundutbildningen. Det skulle säkert höja läroarbetenas status och locka fler studenter att välja läraryrket om det fanns fler karriärmöjligheter än för närvarande.

Höj läroarbetens status

För att de professionaliseringssträvanden som blir alltmer synliga inom läroarbete skall kunna stärkas är det nödvändigt att möjligheten till ämnesmetodisk forskarutbildning lyfts fram, alltså en utbildning som ger ämneslärarprofessionen utvecklingsmöjligheter. Forskarutbildning med denna inriktning har tyvärr levt ett mycket slumrande liv sedan tanken väcktes i början på 70-talet.

På det sättet skulle kompetensen bland lärarna kunna höjas och därmed kvaliteten på läroarbetet. Det skulle också få som följd att fler lektorat skulle besättas inom gymnasieskolan.

För att ytterligare stimulera till en nivåhöjning och akademisering bör examen på masters- och licensnivå införas som en möjlighet till karriärvägar för alla läroarbete i systemet. Om svensk skola skall bli bäst i världen krävs nog att läroarbetet attraherar blivande lärare med lust att ständigt gå vidare i sina studier.

En ytterligare nivåhöjning är givetvis att förlänga de lärarutbildningar som i dag är kortare än tre år, t ex förskolläraryrrollen. Om inte detta låter sig göras hoppas jag att den kommande avregleringen inom högskolan ger möjlighet till alternativa lösningar. En högskola lokalt borde efter avregleringen kunna bestämma sig för att ge förskolläraryrrollen ett sådant innehåll och ämnesfördjupning att den studerande själv efter sin förskolläraryrrollsexamen omfattande 100 poäng, kan läsa ytterligare 20 poäng och därmed erhålla fil kand examen eller varför inte ped kand examen (jfr eng Bachelor of Education). Sedan skulle studenten kunna läsa vidare till en Master of Education och/eller doktorsexamen.

Ett alternativ till den nuvarande grundskolläraryrrollen för årskurs ett–sju borde i ett friare högskolesystem ge samma möjligheter.

På det sättet skulle studenten själv kunna välja bort utbildningar som utgör återvändsgränder inom högskolan. Den nyligen genomförda lärarutbildningsreformen i Frankrike är mycket intressant vid en jämförelse vad gäller omfattning och inriktning. Där är utbildningstiden lika lång – fem år – vare sig man ska bli förskollärare i école maternelle och undervisa barn från två och ett halvt års ålder eller ämneslärare på gymnasiet. Förutom att forskningsanknytningen är säkerställd inom båda utbildningarna, blir de också jämförbara beträffande lön och status.

Intentionerna bakom 77 års reform går att genomföra

Jag är övertygad om att en konkret koppling mellan grundutbildning och forskarutbildning, som beskrivits ovan, är den effektivaste vägen att garantera att intentionerna bakom 1977 års reform kan förverkligas. Detta har ju visat sig vara framkomligt för andra utbildningar som tillsammans med lärarutbildningen inlemmades i högskolan för snart femton år sedan, t ex socionom- och vårdutbildningarna, där professurer i socialt arbete och omvårdnadsforskning vuxit fram och befast professionaliseringen inom yrkesutbildningarna. Detta är av intresse om man jämför med skolans område. Trots att undervisning i förskola och skola omfattar så gott som alla barn och ungdomar i Sverige och involverar långt mer än 200 000 lärare så finns inte en enda professur i didaktik alternativt ämnesdidaktik inrättad som gäller förskolans eller ungdomsskolans undervisning. I detta sammanhang bör noteras att det finns nio professurer i idrottsrelaterade discipliner enligt den senaste forskningspolitiska propositionen utan några jämförelser i övrigt.

Skälen till att 1977 års reform hittills varit svår att genomföra inom lärarutbildningen är många och komplicerade. En viktig orsak är att söka i den starka seminarietraditionen som motverkat akademiseringen, men också det paradoxala i att den traditionella ämnesinstitutionen inte alltid varit öppen för dialog och samverkan med lärarutbildning.

Vidare har FoU-anslagen som rört undervisning inte i någon större utsträckning hamnat inom ramen för lärarutbildningarna. Dåvarande SÖ eller pedagogiska institutioner utan direkt anknytning till lärarutbildningen har i stället varit mottagare av FoU-medlen.

För att en förändring skall kunna äga rum måste en mycket större andel av FoU-anslagen styras till forskare som är knutna till lärarutbildningsinstitutioner och de didaktiska centra, som vuxit fram och som i sin forskning ägnar sig åt lärarens professionsutövning ur olika aspekter. Det är nämligen där som den för framtiden spännande utvecklingen sker.

Ökade forskningsanslag till undervisningssektorn är också motiverade utifrån den stora andel denna sektor utgör i svensk högskola. Den nya regeringen verkar ju dessutom inställd på att öka antalet platser inom lärarutbildningen för att möta lärarbristen framgent.

EG och lärarutbildningen

Vid en internationell utblick kan konstateras att under det senaste året har lärarutbildningen fokuserats på olika sätt inom EG. Kvalitetsaspekterna och akademiseringen har lyfts fram som särskilt betydelsefulla. Därtill prioriteras lärarutbildningarna inom ERASMUS just nu eftersom de hittills utgjort en mycket liten andel av utbytesprogrammen.

Detta beror till en del på att lärarutbildningens struktur med många olika korta kurser utgör ett hinder för att uppfylla de kriterier som ställts upp inom ERASMUS.

Detta är ytterligare ett skäl att förändra lärarutbildningen mot längre och mer sammanhållna kurser samt att införa mer kurslitteratur på åtminstone engelska och ge fler kurser på engelska i framtiden.

Behovet av internationellt utbyte för studenter och lärarutbildare är dock mycket större än vad ERASMUS kan tillfredsställa. Därför behövs en rejäl utökning av internationaliseringsmedel.

Avslutningsvis kan sägas att det bådär gott för lärarutbildningens framtid att kvaliteten inom all utbildning varit i centrum av samhällsdebatten en längre

tid. Det borde resultera i ett annat synsätt på behovet av forskning och utveckling inom lärarutbildningsområdet inför nästa forskningspolitiska proposition. Skälet till det är att kvalitativt högstående lärarutbildning är den bästa garanten för kvalitet inom hela utbildningssystemet.

III

Den lokala organisationen

Den enskilda högskolan får nu större frihet att bestämma sin organisation? Vilka strategier kommer man att välja? Vilka erfarenheter har vi i vårt land av hur högskolan bör styras? Är vi amerikaniserade i dessa avseenden? Spelar det någon roll hur man organiserar högskolans institutioner?

Institutionens roll i den lokala högskoleorganisationen

Jag skall i detta kapitel redovisa mina synpunkter på den lokala högskoleorganisationen, särskilt institutionsnivån, med utgångspunkt i mina erfarenheter både som forskare och rektor. Uppgiften är förvisso engagerande men känns på något sätt både enkel och svår. Enkel om det bara gäller att nedteckna de egna erfarenheterna, men betydligt svårare om man också har ambitionen att komma fram till välgrundade allmänna omdömen om den svenska högskoleinstitutionen och hur denna nivå kan eller bör organiseras för att fungera väl. En svårighet som omedelbart anmäler sig är den stora variation som svenska högskoleinstitutioner visar med avseende på storlek, inre organisation, arbetsuppgifter och värderingar. Denna heterogenitet emanerar till en stor del från högskolereformen 1977 då tidigare åtskilda högskolor med olika traditioner och kulturer fördes samman, men också från den kraftiga omstrukturering av forskningspolitiken och forskningsfinansieringen som inträffade under 80-talet.

Normativa funderingar och diskussioner kring detta ämne är med nödvändighet knepiga och kontroversiella, och vad jag i det följande kommer att anföra är självfallet mina personliga åsikter byggda på mina erfarenheter och med de begränsningar som följer härav. Denna erfarenhetsbakgrund, som åtminstone delvis kan vara läsaren till hjälp för att bedöma mina akademiska värderingars ursprung ser i korthet ut som följer: Jag är professor i medicinsk genetik och har arbetat på medicinska och naturvetenskapliga institutioner i Sverige och USA som lärare, forskare och handledare. Jag är fortfarande vetenskapligt aktiv men undervisar i mycket liten omfattning. Som forskare har jag besökt ett stort antal institutioner runt världen. Sedan 1973 har jag varit rektor för Umeå universitet. Detta arbete har till stor del bestått i uppbyggnad av nya institutioner omfattande allt ifrån lokalförsörjning till rekrytering av

personal. Jag har också viss erfarenhet av omorganisation och nedläggning av institutioner. På det internationella planet har jag haft många tillfällen att träffa rektorskollegor och utbyta erfarenheter om organisatoriska frågor, utvärdering av institutioners verksamhet och om relationen mellan universitetsledning och institutionsnivå.

Tillbakablick

För att ge en bakgrund till diskussionerna om hur dagens högskoleinstitutioner fungerar och borde fungera kan det vara på sin plats med en tillbakablick på den utveckling som lett fram till dagens situation.

Universitetsinstitutionerna var ursprungligen för det mesta ganska små med ett litet antal lärare och studenter. Det fanns en tydlig identitet mellan professuren, ämnet och institutionen. Professorn var ibland institutionens enda fast anställda lärare som själv undervisade och examinerade studenterna. Administrationen och beslutsfattandet på såväl universitets- som institutionsnivån var av blygsam omfattning, det mesta var styrt genom detaljerade regleringsbrev. Rektor var ordförande i konsistoriet och höll högstämda tal vid akademiska begivenheter, och på institutionen bestämde professorn. Denna ordning representerade en lång och stabil tradition som hade som sin kärna och tyngdpunkt självständiga studier samt undervisning och examination ombesörjd av professorer. Det enda som på allvar förmådde riva upp sinnen och störa friden i denna idyll var strider i samband med professorstillsättningar och betygsättningar av doktorsavhandlingar. Denna ordning bestod faktiskt ända till början av 50-talet.

Under 50-talet inleddes en expansion av högskoleutbildningen som sedan övergick i 60-talets massutbildning. Det ökade studerandeantalet gjorde det nödvändigt att inrätta lärartjänster med stort undervisningsåtagande och vi fick universitetslektorer och adjunkter. Under 60-talet startades i Sverige en utbyggnad av nya universitet och högskolor. Samtidigt började studenter världen över att protestera mot utbildningens innehåll och genomförande och mot bristen på medinflytande. Det var för övrigt inte bara studenterna som ville bryta professorsväldet.

När U68-utredningen tillsattes inleddes en lång period av utredande, remissbesvarande och försöksverksamhet med nya samarbetsformer som nio år senare ledde fram till den stora reformen. Den gav oss ett antal nya högskolor, en tung organisation med flera byråkratiska nivåer än något annat land lyckats

prestera, en uppdelning av forskning och grundutbildning, en uppdelning av grundutbildningen på linjer och enstaka (senare fristående) kurser, ett minst sagt knepigt antagningssystem och ett inflytande för anställda, studerande och yrkeslivsföreträdare i olika högskoleorgan.

Institutionerna, särskilt inom de filosofiska fakulteterna, fann sig nu i ökande grad försatta i en beroendeställning gentemot regionstyrelser och linjenämnder, och utbildningsutbudet blev allt bredare och grundare i enlighet med beställarnas önskemål. En ökande andel av fil fak-utbildningen anordnades enligt en fackhögskolemodell, dvs som linjer bestående av en rad, oftast korta, kurser utan fördjupningsmoment. Konstnärliga högskolor, lärarutbildningar och socialhögskolor kom genom reformen att konfronteras med krav på forskningsanknytning. För institutionerna inom de fakulteter som tidigare bedrivit utbildning med inriktning mot bestämda befattningar och yrkesmål (jurister, präster, läkare m m) innebar reformen inga större omställningar.

När så reformen skulle genomföras under 70-talets sista år försämrades samhällsekonomin, och i stället för satsningar på grundutbildningen följde flera år av nedskärningar. Samtidigt ökade resurserna för forskning, särskilt externfinansierad sådan, kraftigt. Bristen på statliga grundutbildningsresurser och den ökade tillgången på externa forskningsmedel bidrog under 80-talet till att skapa ett par nya funktionellt obalanserade institutionstyper, nedan kallade "Butiken" och "Forskarhotellet". Redan i slutet av 80-talet började U68-reformen gradvis att vittra sönder. Regionstyrelserna försvann, antagningssystemet modifierades, linjesystemet skall avskaffas etc. Det är som att se en film spelad baklänges. Det enda som egentligen återstår är att de små och medelstora högskolorna blir filialer till universiteten.

Nuläget

Vid den ursprungliga akademiska institutionen var undervisning, forskarutbildning och forskning självklara och likvärdiga uppgifter, och man strävade efter en balans mellan dessa verksamheter i förvisning om att ett eftersättande av någon av dem förr eller senare skulle komma att drabba ämnet och institutionen som helhet.

Verksamheten vid dagens svenska högskoleinstitutioner är mycket mera varierad än tidigare och omfattar förutom reguljär, statlig grundutbildning, forskarutbildning och grundforskning också uppdragsutbildning, uppdragsforskning och utredningsarbete. Huvuddelen av de svenska högskoleinstitutionerna

fungerar väl och har en god balans mellan grundutbildning, forskarutbildning och forskning. Men det finns också ett antal olika typer av institutioner med en verksamhet som kännetecknas av en mer eller mindre uttalad obalans mellan högskolans primära verksamheter.

Probleminstitutioner

Det finns givetvis problem förknippade med ett försök till kategorisering av institutioner, för gränserna mellan olika typer eller modeller är flytande. Den karakterisering av olika institutionsmodeller som presenteras i det följande har till syfte att illustrera några problem av systemkaraktär.

Förutom institutioner baserade på ämnes/kunskapsområden finns även ett antal s k linjeinstitutioner. Linjeinstitutioner förekommer inom lärarutbildningssektorn, bland konstnärliga utbildningar, men även inom de filosofiska fakulteterna. Problemen med linjeinstitutionerna är, förutom att de blandar funktioner från mellan- och institutionsnivåerna, att de som regel inte erbjuder goda förutsättningar för forskning och forskarutbildning. Personalsammansättningen tenderar att bli så disparat att institutionerna inte kan erbjuda en god utvecklingsmiljö på grund av bristen på kolleger med gemensam kunskaps/ämnesbas. Inom lärarutbildningarna och även i övrigt tror jag att det är nödvändigt för verksamhetens framtida utveckling och kvalitet att överge linjeinstitutionerna och införa en institutionsindelning baserad på kunskaps/ämnesområden. En sådan reform av institutionsindelningen inom lärarutbildningen har nyligen beslutats av universitetsstyrelsen i Umeå.

Inom linjeinstitutionerna och även andra institutioner där undervisningen är den dominerande arbetsuppgiften och där en huvuddel av lärarna saknar forskarutbildning och inte bedriver egen forskning, finns det risk för gymnasifiering av utbildningen. En del av dessa institutioner kan till sist i sina arbetsformer komma att hamna i en institutionsmodell som man skulle kunna kalla *Den förlängda gymnasieskolan*. Hur vanlig denna typ av verksamhet är i dag kan man inte veta med säkerhet, eftersom det inte förekommer några systematiska bedömningar av utbildningens kvalitet i landet.

En annan bekymmersam institutionsmodell kan man kalla *Butiken*. Det rör sig vanligen om institutioner med goda basala resurser för både forskning och grundutbildning och med en verksamhet som är av kommersiellt intresse. Efterfrågan på institutionens tjänster är stor och man inriktar sig mer och mer på att sälja sina tjänster. Man engagerar sig i en omfattande uppdragsverksamhet

inom både forskning och utbildning. Detta engagemang kan leda till att de mest erfarna och skickliga lärarna tar sig an uppdragsutbildningen, medan den grundläggande statliga utbildningen bedrivs med juniora och oerfarna lärare, vilket ofta leder till protester från studenterna. Institutioner av denna typ tenderar att stagnera forskningsmässigt genom att lärarna finner det mera lönsamt att sälja sina tjänster externt och starta konsultfirmor än att disputeras och forska vidare.

På institutioner engagerade i kommersiellt intressant och ibland sekretessbelagd uppdragsforskning finns det risk för en denaturering av den akademiska miljön; man upphör att tala med kolleger av rädsla för att avslöja affärshemligheter. En bidragande orsak till utvecklingen av institutioner av typ ”Butiken” har varit det låga löneläget i högskolan jämfört med näringslivet. Det bör tilläggas att det naturligtvis finns institutioner som klarar av ett engagemang i både uppdragsforskning och uppdragsutbildning med bibehållen integritet och kvalitet. ”Butiken” är en beskrivning av vad som händer när balansen och integriteten inte längre kan upprätthållas.

Ytterligare en obalanserad institutionstyp skulle kunna kallas *Forskarhotellet*. Inom vissa ämnesområden finns det en mycket god tillgång på externa forskningsmedel från både sektorsorgan och forskningsråd. Institutioner med god vetenskaplig kompetens och en aktiv och entreprenörsinriktad ledning kan expandera kraftigt och bygga upp en stor stab av externt finansierade forskare. Externfinansierad forskning i sig kan ha många positiva effekter på en institution, men när balansen inte längre kan upprätthållas, kan verksamheten övergå till en situation där miljön domineras av forskare med långsiktigt externt forskningsstöd, som inte deltar i undervisning eller andra aktiviteter på institutionen och mera identifierar sig och lojaliserar sig med sitt råds/sektorsorgan än med universitetet. På den här typen av institutioner kan klyftan mellan forskande och undervisande personal bli besvärande. Den framgångsrika råds- och sektorsforskaren har inga riktiga incitament att engagera sig i undervisningen. Verksamheten kretsar kring sökande av anslag och levererande av rapporter. Undervisar gör man bara om man inte lyckas få externa anslag. Råds- och sektorsforskarna tycker ofta att universitetet stjälar deras pengar och tar hutlöst betalt för sin hotellservice.

”Forskarhotellet” skiljer sig från ”Butiken” genom att det externa engagemanget inte primärt är av kommersiell natur. I båda fallen kan dock obalanserna leda till negativa effekter för grundutbildningen.

Ledarskapets problem

I den ursprungliga universitetsinstitutionen var ledarskapet självklart, professorn var prefekt och hade insyn över allt som rörde institutionen. Med massutbildningen och den ökande tillgången på externa forskningsresurser kom institutionerna att få flera seniora lärare och forskare. Oppositionen mot professorsväldet blev stark från både studenter och anställda, och under 70-talet spreds alltmer uppfattningen att individuellt ledarskap var något olämpligt och förlegat, beslut skulle inte fattas av chefer utan kollektivt, helst i form av stormöte med alla anställda på institutionerna. Prefekter sågs som valda företrädare för de anställda. Under denna tid gav många professorer upp tanken på att ta ett ledningsansvar. De kände sig bortmotade från grundutbildning och administrativt/ekonomiskt ansvar och ägnade sig i stället helt åt sin forskning. När den värsta flumepoken hade avklingat kunde man åter tänka sig professorer som prefekter, men nu hade en del professorer kommit att uppskatta friheten från ledningsansvar och man såg nu gärna att någon lektor tog det administrativa ledarskapet. På detta sätt uppstod på en del institutioner ett delat och otydligt ledarskap.

Min syn på ledarskapsfrågan är den följande: Det finns självfallet situationer där någon annan person än professorn är mera lämplig att inneha prefektuppgiften. Jag har emellertid under min tid som rektor konsekvent hävdats att man bör kräva att professorer tar på sig ledarskapet för institutionen. Varför skulle annars professorer tillsättas efter en så ingående prövning och avlönas av cheflönenämnden? För detta har jag fått uppbära en del kritik, och jag har bland annat blivit anklagad för att vilja återinföra professorsväldet. I den senaste universitetsförordningen står det emellertid att till prefekt skall företrädesvis utses professor. Jag anser att man inte skall tillsätta personer till professurer som inte är lämpliga att axla ett helt och odelat ledarskap på en akademisk institution. Det krävs alltmer ett tydligt och kraftfullt ledarskap, särskilt på institutioner med en varierad verksamhet finansierad från olika externa och interna källor. Jag skulle här vilja peka på att en universitetsprofessor har ett helt annat arbete än till exempel en forskningsrådsprofessor eller sektorsforskare. Universitetsprofessorn kan rimligtvis inte forska i samma omfattning som rådsforskaren om han/hon skall hinna handleda doktorander, delta i viss utsträckning i grundutbildningen och leda institutionen. För att kunna konkurrera med heltidsanställda rådsforskare nödgas man eftersätta andra arbetsuppgifter på institutionen.

Det finns i dag en hel rad aktörer; forskningsråd, rådsliknande organ, sek-

torsmyndigheter, stiftelser och företag som initierar och finansierar forskning, men det är bara på de vetenskapliga institutionerna som de forskare utbildas som skall bära upp hela systemet av intern- och externfinansierad forskning. Därför är det akademiska ledarskapets viktigaste uppgift att vårda sig om "den goda institutionen", den som bidrar till återväxten och därmed till högskolans fortbestånd. Vi kan kalla den *Den akademiska plantskolan*.

Framtidsperspektiv

I en normativ betraktelse över institutionsnivån i det framtida svenska högskolesystemet bör inte bara dagens systemfel utan också nya politiska signaler och förändrade internationella förutsättningar med nödvändighet betraktas.

Grundutbildningen och dess problem har under de senaste åren ägnats ett ökande intresse. I utredningen om högskolans grundutbildning, kallad "Grundbulten", riktas uppmärksamheten särskilt mot institutionerna, och målet är "den goda institutionen".

Den svenska högskolepolitiken har hittills varit helt entydig när det gäller utbildningens forskningsanknytning. Man accepterar inte någon uppdelning mellan universitet och mindre högskolor när det gäller utbildningens vetenskapliga förankring, standarden skall vara likvärdig i hela det svenska högskolesystemet. Vägvalet är därmed avklarat. Man kunde ha valt ett system liknande det i Kanada (province of Ontario) där man uppenbarligen utan större ideologisk vända gjort en åtskillnad mellan akademisk utbildning och icke forskningsrelaterad högskoleutbildning med praktisk yrkesutbildning som mål (colleges of applied arts and technology). Men även om vägvalet är gjort, står vi fortfarande inför problemet att åstadkomma en utbildning med god universitetsstandard i ett system som efter högskolereformen primärt kom att omfatta all postgymnasial (eng post-secondary) utbildning med en löst påklistrad forskningsanknytning. Man kan verkligen inte med fog påstå att det efter högskolereformen gjorts några verkliga ansträngningar för att transformera institutioner av typ "Den förlängda gymnasieskolan" i akademisk riktning. Nu kommer det emellertid signaler från regeringen att inga nya adjunktstjänster skall tillsättas, och lärarna i högskolan skall i fortsättningen vara forskarutbildade. Initialt kommer denna reform säkert att innebära stora påfrestningar och rekryteringsproblem för institutionerna inom lärarutbildningarna och vid de små- och medelstora högskolorna, men på sikt kommer den att få en positiv effekt på utbildningens kvalitet och stimulera intresset för forskarutbildning.

Obalanserade institutioner som t ex "Forskarhotellet" kommer sannolikt att bestå så länge som mängden av externa forskningsmedel är så omfattande som den är i dag och så länge som det anses acceptabelt att vissa anställda endast sysslar med forskning- och utredningsarbete och inte alls deltar i undervisning. I utvärderingar och underlag för aktivitetsrelaterad budget m m är omfattningen av externfinansierad forskning en positiv faktor för institutionen. De externfinansierade forskarna har därför en stark ställning på institutionen, och det är inte lätt för prefekten att kräva deltagande i undervisningen ens i mycket blygsam omfattning.

På sikt tror jag att man måste se över hela den spänningsfyllda relationen mellan råds/sectorsorgan och universitetsforskningen. Man kan mycket väl överföra en väsentlig del av de externa medlen till universitetens basorganisation för forskning, om man samtidigt inför en kvalitetsgranskning av universitetsforskningen av ungefär samma typ som forskningsområden tillämpar. En mera ingående kvalitetsgranskning av högskolans verksamhet har också aviserats av regeringen. En reform av ovan skisserat innehåll kombinerad med en *skyldighet* för alla professorer, lektorer och forskarassistenter att både forska och undervisa skulle verksamt bidra till att bygga starkare och sundare högskoleinstitutioner bättre rustade att leva upp till andan i det universitetens Magna Charta som undertecknades 1989 av Europas universitetsrektorer – inklusive Sveriges. Där sägs det att undervisningen och forskningen vid universiteten inte får åtskiljas om utbildningen skall kunna motsvara förändrade behov, samhällets krav och vetenskapliga framsteg.

Kommersialiserade institutioner såsom "Butiken" är knappast förenliga med bibehållen integritet och akademiskt respektabilitet. I sin studie "Grundbulten och den goda institutionen" (Sinova AB 1991) refererar Åke Uhlin till resultat som visar att vissa institutioners anknytning till företag "är så stark att det inte är möjligt att avgöra, vare sig *de jure* eller *de facto* var företagen slutar och institutionerna tar vid. Denna tingens ordning tillsammans med följdföreteelser som sekretessbelagda examensarbeten är förtroendskadande och måste helt enkelt förbjudas. Verksamheten vid våra högskoleinstitutioner tjänar samhället bäst genom att stå fri från olika särintressen.

I effektivitets- och uppföljningsiverns spår har det utvecklats en diskussion om den optimala institutionsstorleken. Universitetsstyrelsen i Umeå har sedan länge uppmärksammat problemet med små institutioner och har också som policy att motverka inrättandet av små enheter. Skälet är inte bara en önskan att åstadkomma administrativa rationaliseringar utan också att små institutioner som regel inte kan erbjuda en tillräckligt bred och stimulerande miljö. Det på-

går för närvarande vid flera universitet och högskolor i landet ett omfattande arbete med syftet att åstadkomma större institutioner. Man bör här kanske varna för en alltför stark inriktning på administrativa rationaliseringar, så att man hamnar i en slags tävlan om vem som kan göra de mest drastiska sammanslagningarna. Sammanslagningar av ämnesbaserade enheter till nya storinstitutioner ger inte alltid rationaliseringsvinster beträffande administration och gemensam service, och sådana sammanslagningar är inte särskilt meningsfulla och funktionella, om det saknas ämnesgemenskap och man inte kan anvisa en samlad lokallösning. Det är ju inte bara storleken som räknas. Det finns stora institutioner utan samverkan mellan olika grupperingar inom institutionen. Omvänt kan den interaktiva vetenskapliga miljön, dvs de kolleger som man samarbetar med, ofta i realiteten vara avsevärt större än institutionen. Det essentiella i institutionsbyggandet måste vara den akademiska miljön och hur väl institutionen fungerar som intellektuell mötesplats. Det pågående arbetet med att skapa större institutioner är dock med säkerhet riktigt och nödvändigt, små institutioner kommer att få svårt att fungera väl i framtiden.

Den nya organisationen som föreslås gälla från höstterminen 1993 innebär stora förändringar i den lokala organisationen och i relationerna mellan de tre nivåerna, styrelse, mellannivå och institutioner.

Styrelsen, med undantag för studentrepresentanterna, utses av regeringen. Denna styrelse utser sedan dekanus, fakultetsnämnd och prefekter. Institutionsstyrelser föreskrivs inte. Detta är en organisation av en typ som förekommer i amerikanska universitet. För högskolans anställda försvinner det direkta inflytandet genom valda företrädare på alla nivåer. De studerande tillförsäkras dock medinflytande i alla organ som behandlar utbildningsfrågor.

Denna nya ordning är en konsekvent "top-down"-organisation som gör det lätt att identifiera individuellt ansvar. Jag tror inte att avskaffandet av institutionsstyrelserna behöver innebära någon nackdel för institutionernas funktion. Sannolikt får varje universitet/högskola frihet att ha institutionsstyrelser om så önskas. För mycket stora institutioner tror jag att styrelser kan vara bra.

Den nya ordningen fortsätter och förstärker en trend som har pågått under en tid, nämligen att antalet administrativa nivåer har minskat gradvis, samtidigt som vissa av de återstående nivåerna har stärkts. I det svenska högskolesystemet har två nivåer mellan regering/riksdag och de lokala universiteten/högskolorna försvunnit, nämligen UHÄ och regionstyrelserna. I den lokala organisationen har styrelsen och institutionerna fått en starkare ställning, medan mellannivån har försvagats. En starkt ställning för institutionerna tror jag är en riktig utveckling. Starka och autonoma institutioner gör ett bra universitet.

RUNE PERSSON

Förändringens högskola – några lärdomar

Låt oss begrunda siffrorna i tabellen nedan en smula. (Siffrorna är ungefärliga.)

År	Lunds universitet		Ant studenter, hela univ
	Studenter på gr.-utb	Sociologi Forskarstuderande	
1948	0	0	2 500
1968	800	50	15 000
1991	400	120	25 000

Ett ämne som 1948 inte fanns hade 1968 ett studentantal som motsvarade en tredjedel av alla studenter i Lund tjugo år tidigare. Även innehållsmässigt var förändringarna också stora bakom ämnesordet sociologi. Åren 1948–68 var tyngdpunkten tveklöst på surveyundersökningar med intervju eller enkätmetod och den amerikanska sociologin var dominerande som förebild. År 1968 bröt som bekant marxismen in och var en tid dominerande för att nu ha ersatts av en flora av metoder och teorier. År 1968 kännetecknades också av att alla externa anslag sågs med stor skepsis då de betraktades som en överhetens styrning. I dag har institutionen de största externa anslagen inom fakulteten med 19 miljoner i externa anslag 1990/91.

Också organisatoriskt har förändringar skett. Från att uteslutande ha sociologi som ämnesinnehåll är institutionen nu organisatorisk bas för fyra skilda avdelningar, förutom sociologi också socialantropologi, rättssociologi och medie- och kommunikationsvetenskap.

Även om utvecklingen inte varit lika dramatisk – och delvis turbulent –

inom andra ämnen gäller säkerligen min huvudpoäng, inom en formellt oförändrad ämnesbeteckning har utomordentligt stora förändringar skett. När jag själv läste statskunskap i slutet av 1940-talet uppfattade vi studenter ämnet som utpräglat inriktat på de svenska politiska institutionerna, särskilt då riksdagen och författningen. Surveyundersökningar på politiskt beteende fick vi ingen kontakt med – i dag utgör de en självklar del i ämnet och i Lund har dessutom en mycket stor tonvikt och kompetens lagts på internationell politik i vid mening.

I början på 1950-talet disputerade Sven Moberg, sedermera utbildningsminister, på en avhandling ”Vem blev student och vad blev studenten”, som kom att få avgörande betydelse för en serie universitetsreformer. Som *statistisk* avhandling skulle den i dag dock säkerligen aldrig godkännas, där finns bara sedvanliga procenttal och några enkla viktningar av studentbetyg. Statistiken har alltså på gott och ont utvecklats i en mera matematisk riktning och ett tidigare substantiellt innehåll, demografin, har väsentligen försvunnit. Det har i stället i Lund delvis tagits hand om ekonomisk-historia, ett ämne som för övrigt inte fanns 1948.

Må detta räcka som exempel på att förändringens vindar är snabbare än vad man kanske först tror. Bakom ämnesetiketter döljer sig en hela tiden starkt förändrad verklighet. Motiven bakom förändringarna är många, internationella impulser, enstaka forskares engagerade ansatser för att föra fram sina egna forskningsområden är två viktiga sådana.

Den klåfingriga staten

På 1970-talet grep sig politikerna med liv och lust in i universitetens liv och ville styra och ställa. Jag behöver bara erinra om de eländiga UKAS- och PUKAS-reformerna som först nu så sakteliga avvecklas. Men man ville också ge klara pekpinna åt forskningen. I dag är det bara de minnesgoda som kommer ihåg att riksdagen föreskrev exakt vilka forskarassistenttjänster som skulle inrättas vid olika universitet. Det gällde då givetvis sådant som betecknades som inneämnen just då, arbetslivet, konsumentvetenskap etc. Den röra det här ställde till med kan illustreras med att flera tillsättningar av de här ärendena tog två år att avgöra med ständiga överklaganden i alla de tre instanser som då kunde besluta om innehavare av en forskarassistenttjänst, universitetets lokala instanser, UHÄ och regeringen.

Ett modeord var också tvärvetenskap som dunkelt stod för något extra

fräscht, men som i verkligheten ofta var liktydigt med något som inte höll måttet inför vanliga kvalitetskriterier. Nåväl, statsmakterna besinnade sig efter hand, tvärvetenskap ersattes av det rimligare mångvetenskap och anspråken på att detaljstyra minskade påtagligt. Under en tid präglades dock arbetet i fakultetsnämnderna av att man försökte gissa sig till vad som för tillfället var inne för att den vägen kunna få resurstillskott. En inte särdeles smaklig inställning och med en tänd moraluppfattning – men självfallet förstäelig.

Regering och riksdag tycks nu ha kommit till klok insikt om det olämpliga i att statsmakten detaljstyr på det sätt som skedde tidigare. Men tiderna kan förändras och jag tror att det är klokt att i olika sammanhang konkret skildra den dynamiska förändring som över tid döljer sig bakom en formellt likalydande ämnesbeteckning.

Skapa inga nya organisatoriska enheter

I ivern att få en mera samhällsnyttig forskning tilltalades politikerna ofta av ordet tvärvetenskaplig. Först då kunde viktiga frågor allsidigt belysas tycktes man ha menat. Även om som sagt tvärvetenskapligheten fick sig så många törnar i praktisk hantering att man bytte till det mera rimliga mångvetenskap, finns nog betydande element av tänkandet kvar på många håll, även inom universitetsvärlden. Konkreta uttryck är den flora av olika centrubildningar som startats och som har till uttryckligt syfte att främja tvär- eller mångvetenskaplig forskning. Sådana inrättningar kan naturligtvis till en tid konstituera en god miljö men jag tror att man skall vara mycket uppmärksam på vilken organisatorisk status man tilldelar dem. Gör man dem till fristående enheter med egen personal så tror jag att mycken erfarenhet talar för att de efter hand kommer att bilda förstelnade miljöer. För detta finns det flera skäl. Forskarna där lever isolerade från sina ämneskolleger och de får inte de naturliga impulserna från dessa och från studenter och forskarstuderande med kanske nog så avvikande uppfattningar.

Universitetens styrka är att ingen kan leva riktigt fredad och bli kung i sin egen lilla värld. Därtill är studenternas, forskarstuderandenas och kollegers ständiga närvaro en ibland smärtsam men nödvändig påminnelse om att ingen är ofelbar. De kontakterna gör också att det kommer nya impulser, nya idéer. Jag tror att det är detta enkla faktum som ligger bakom att universiteten som institution visat sådan livskraft genom århundradena.

Skulle man efter en tid inse att en forskningsenhet inte fungerar så bra, är det

i vårt land också nästan en omöjlighet att lägga ned den. När Linköpings universitet av bland annat resursskäl organiserades efter teman sades det käckt att detta var endast tillfälliga lösningar med då etablerade tema. Visade sig något inte fungera så bra skulle det raskt läggas ned och något nytt komma i stället. Trots att alla vet att de olika teman som nu finns fungerar klart olika, dvs en del bra, en del inte alls så bra, så lär det dröja innan vi får höra att något definitivt lagts ned. Sådant händer bara inte i Sverige. De många försöken att få Arbetslivscentrum att fungera väl är ett annat exempel.

Vi har nyligen i Lund haft en situation som jag tror kan vara intressant att återge. Arbetsmiljöfonden som stöder mycket av den livaktiga forskningen i en rad ämnen inom universitetet ville gärna ha en mera tydlig adress och samtalspartner. Det fanns då i början av resans gång en rad förespråkare för att man skulle bilda en centrumenhet med personal direkt anställd av denna enhet. Från samhällsvetenskapliga fakultetens sida opponerade vi oss kraftigt av bland annat de skäl jag angivit ovan. Lösningen blev efter hand – i fullt samförstånd – att en enhet har inrättats med en styrelse som utses av de fem närmast berörda fakulteterna. Men – och detta är viktigt – enheten har ingen egen personal. Alla som får anslag via enheten är kvar på sin respektive institution och personalförtecknade där. Skulle man till äventyrs någon gång vilja lägga ned hela verksamheten är detta gjort med ett penndrag – alla berörda finns ute på en rad institutioner och det är där de måste se sin långsiktiga framtid. Samtidigt har förutsättningar etablerats för ett tätare nätverk som säkerligen kan komma många forskningsidéer tillgodo.

I efterhand tror jag många beklagar att så inte skedde tidigare med t ex Forskningspolitiska institutet, där dock en första åtgärd vidtagits genom att institutet som tidigare varit helt fristående lagts in under den samhällsvetenskapliga fakulteten.

Skapa inga nya organisatoriska enheter, som sedan blir ytterst svåra att förändra. Däremot gärna centrala eller motsvarande, där forskarna formellt fortfarande är knutna till sina moderinstitutioner.

Jag tror detta är extra viktigt att understryka nu, då högskolorna släpps än mera fria att forma sin organisatoriska struktur.

Främja informella kontakter

I Lund på 50- och 60-talen fanns det unika studentkaféet Aten. Det var en samlingsplats för alla studenter, hade man en stund ledig kunde man gå dit och vara

säker på att alltid träffa någon och prata bort en stund. Efter hand fick man på det sättet en brokig samling vänner från alla fakulteter och studieriktningar. Nostalgiskt har man ibland försökt återskapa något av detta, men tiderna förändras och jag tror det i dag skulle vara en svår uppgift.

Desto vanskligare kan det tyckas vara att föra fram tanken på en Faculty Club. Det vill säga en riktig faculty club efter bästa engelska märke, där man i god klubbmiljö kan få en god lunch, en flaska vin om man så önskar. Ett ställe, dit man kan gå på sin lunch och även ta med sig gäster, t ex utländska gästforskare och efterhand träffa kolleger inom andra discipliner.

Tanken är måhända lite utopisk – ändå tror jag att det universitet som, kanske genom en donation, lyckas skapa en fungerande faculty club, kommer att ha en betydande konkurrensfördel och att många idéer kommer att få näring.

Jag tycker tanken sluter an kring vad jag försökt få fram ovan – mycket av det goda kommer till stånd genom människors informella kontakter – det låter sig svårligen regleras fram.

Låt oss försöka understödja alla former av mera informella kontakter och ha en sund skepsis till försöken att styras ovanifrån.

OLOF RUIN

Amerikanisering av organisationen

Svenskt och amerikanskt universitetsväsen har historiskt sett haft tämligen olika organisation. På svenskt håll har det dock under efterkrigstiden på olika sätt skett ett närmande, medvetet eller omedvetet, till amerikanska förhållanden. Man kan tala om tendenser till konvergens samtidigt som den skillnad självfallet består som ligger i de två universitetssystemens mycket olika storlek.

Detta närmande till amerikansk organisation har påverkats av att många svenska akademiker under efterkrigstiden längre eller kortare tid vistats vid amerikanska universitet. Förr, när svenska akademiker åkte söderut och vistades vid tyska universitet, påverkades svenskt universitetsliv på motsvarande sätt i tysk riktning. Självt är jag en av dem som under de gångna fyra decennierna ofta åkt över Atlanten. Mitt första hela år på den andra sidan inträffade redan 1950–51, några år innan dagens intensiva pendeltrafik över havet ännu hade satt i gång på allvar. Mitt senaste besök var för ett år sedan då jag en knapp termin vistades vid University of California i Berkeley.

Den centrala ledningen

Det bästa exemplet i dag på ett närmande mellan svensk universitetsorganisation och amerikansk är den typ av styrelse som numera leder våra högskolor. Längre hade dessa styrelser en sammansättning som var principiellt olik den som var den vanliga i amerikansk universitetsvärld. I USA, vare sig universiteten var delstatliga eller privata, var styrelserna i regel externrekryterade. Namnen på dem kunde variera – The Board of Regents, The Board of Trustees etc – liksom de regler enligt vilka de tillsattes. I Sverige däremot var universitetens styrelser, konsistorierna, fram till mitten av 1970-talet befolkade enbart av per-

soner hämtade från det egna universitetet. Internrekrytering framstod som den självfallet riktiga principen.

Läsåret 1971–72 vistades jag som gästforskare vid University of Michigan i Ann Arbor bl a för att studera detta välkända universitets styrelseskick. Jag var tagen av det stora mått av reell autonomi, självstyrelse, som det åtnjöt. När delstaten Michigans legislatur anslag medel till universitetet brukade den inte ens specificera till vilka ändamål pengarna skulle användas. Det ankom helt och hållet på universitetet att efter eget gottfinnande fördela beviljade klumpsummor på olika verksamhetsområden.

En av förutsättningarna för den reella självstyrelse som särskilt Michigan-universitetet, men även många andra amerikanska delstatsuniversitet, åtnjöt uppfattades just vara det sätt på vilket det leddes, dvs att en av det omgivande samhället utsedd styrelse stod i spetsen för universitetet och hade ett övergripande ansvar för dess verksamhet. I en uppsats om universitetsautonomi, som jag efter min hemkomst publicerade i *Statsvetenskaplig tidskrift* (1972:4), karakteriserade jag de amerikanska universitetens lekmannastyrelser ”som ett skyddsnät spänt över universiteten”. Under detta nät tilläts de universitetsverksamma att i huvudsak sköta sina respektive fögderier utan aktiv inblandning av myndigheter utanför universiteten. (Någon gång kunde det dock hända att dessa externt utsedda styrelser också mer i detalj grep in i universitetens verksamhet.)

Den självstyrelse som svenska universitet vid denna tid åtnjöt var av ett annat och mer formellt slag. Snarare låg den i själva sättet att fatta beslut än i beslutsområdets omfattning. Ett antal professorer bildade sålunda universitetens ledning och bestämde över det som universitetet överhuvud hade kompetens att bestämma över. Det var i regel inte mycket. Detaljregleringen var stor. Beslut av större vikt som berörde de enskilda högskolorna fattades högre upp i hierarkin – i det centrala ämbetsverket, i utbildningsdepartementet eller i riksdagen.

Det framstod för mig i början av 1970-talet, mot bakgrund av den faktiska självstyrelse som de amerikanska universiteten med sina lekmannastyrelser visade sig äga, befängt och konstigt att så många i Sverige rasade mot då framlagda förslag om extern samhällsrepresentation också i de svenska universitetens ledning. Man utmålade faror för fruktansvärda ingrepp i traditionell ”akademisk frihet”; man spillde tid på orgier av diskussioner om lämplig fördelning mellan intern och eventuell extern representation i högskolestyrelserna. En samhällsrepresentation i svenska konsistorier föreföll mig tvärtom kunna underlätta en önskvärd decentralisering inom det svenska högskolesystemet.

Svenska universitet fick småningom sina i huvudsak externt rekryterade styrelser. Denna förändring var i och för sig mera påverkad av den våg av förstärkt lekmannainflytande som sköljde över svensk förvaltning under 1960- och 70-talen än av amerikanska förlagor. Den typ av personer, hämtade utifrån, som placerades i de svenska högskolestyrelserna var också av en något annan karaktär än i de amerikanska styrelserna. Våra högskolors självstyrelser, i vad gäller beslutsområdets omfattning, ökade dock.

Beslutsprinciper

En annan typ av konvergens mellan amerikanska och svenska universitet, redan påbörjad och på sistone ivrigt diskuterad, ligger i de beslutsprinciper som tillämpas på nivåer under högskolans styrelse. Vid amerikanska universitet har i formell mening länge en hierarkisk enrådighetsprincip tillämpats. Hos oss däremot, igen i formell mening, har demokratiskt förankrade kollegiala principer varit de förhärskande.

Det amerikanska beslutssystemet har inneburit att rektor inom sitt kompetensområde, liksom prorektor, dekaner och prefekter inom sina, formellt ensamma fattar de beslut som skall fattas på respektive nivå. I regel har dessa beslutsfattare dock vid sin sida kommittéer och akademiska församlingar av olika slag som framlägger förslag, ger råd eller gör uttalanden. Vidare har de i princip utsetts uppifrån och inte valts av sina kolleger. Rektor och prorektor har i princip utnämnts av universitetsstyrelserna, dekanerna av rektor och prefekterna av dekanerna. De sökprocesser som föregått utnämningarna har dock i regel inrymt synpunkter från olika håll. Denna betoning av enrådighet snarare än kollegiala beslutsformer, liksom av hierarki snarare än demokrati, svarar mot de presidentiella principer som över huvud är starka inom amerikanskt samhällsliv.

Det beslutssystem av kollegialitet och demokrati, som varit det förhärskande vid svenska universitet, har å sin sida inneburit att centrala beslutsfattare på olika nivåer ingått i kollektiv av olika slag och där framstått som en "primus inter pares": så rektorerna i de gamla konsistorierna och fortfarande i dagens högskolestyrelser, så dekanerna i de gamla fakulteterna och fortfarande i dagens fakultetsnämnder, så slutligen också prefekterna i dagens institutionsstyrelser. Många av de beslut som dessa befattningshavare formellt sett ensamma fattar beslut om har uttryckligen blivit delegerade till dem av de kollektiv som de är ordförande för. Vidare har de fått sina uppdrag inte genom utnämning

uppifrån utan under starkt inflytande från dem de har att basa över. De svenska högskolerektorerna utnämnes sålunda av regeringen sedan en valförsamling av anställda och studenter haft tillfälle att lägga fram förslag; dekanerna väljs uttryckligen av sina kolleger i fakultetskollegierna; prefekterna utses visserligen numera av rektorsämbetet, men dock i regel efter noggrant hörande av personal på berörd institution.

Dessa två olika typer av beslutssystem har sina uppenbara för- och nackdelar. I USA har koncentrationen på uppifrån utsedda individuella ämbetsinnehavare befordrat ett klart ansvarstagande. Systemet har också möjliggjort flexibilitet i sammansättning av olika organ som skall ge de individuella beslutsfattarna råd; det blir inte så viktigt hur taburettfördelningen mellan olika grupper utfaller när de organ som grupperna är representerade i endast har rådgivande uppgifter. I Sverige å andra sidan har koncentrationen på kollegiala former och demokrati givit de formella beslut som tagits — det är styrkan i vårt hittillsvarande system — förstärkt legitimitet.

Nu diskuteras, när det gäller beslutssystemet under styrelsenivå vid svenska högskolor, möjligheten att också i detta avseende närma sig amerikanska förhållanden. Tankar har bl a framkastats att också hos oss låta dekaner, såsom i USA, utses av universitetens centrala ledning och inte längre väljas av fakultetskollegier. Gärna detta, men under tre villkor.

Ett är att det hos oss, såsom ofta sker i USA, skapas kompletterande organ på universitetens mellannivå där lärare och forskare möts över institutionsgränser och diskuterar problem av gemensam art. Dagens fakultetskollegier, med uppgift att välja ledamöter i fakultetsnämnder, är i sin art inte värda att bevaras. De har på många håll tillåtits bli groteskt stora. Stockholms universitets samhällsvetenskapliga fakultetskollegium omfattar t ex långt över 200 personer. Det är bara en bråkdel av dem som ställer upp när det är val. Framtida organ på universitetens mellannivå med uppgift att spegla opinioner måste få en annan sammansättning.

Ett andra villkor, om ett större ansvar skall läggas på centralt utsedda dekaner, är att dessa, såsom också ofta sker i USA, tillsammans med rektor bildar en form av direktion under och vid sidan om själva styrelsen. En sådan direktion har förutsättningar att bli nyttig motvikt både till en universitetsadministration av heltidsanställda tjänstemän och till en universitetsstyrelse med benägenhet att gå in i detaljer. Jag har länge haft svårt att förstå varför inte alla svenska universitet redan — några har visst gjort det — informellt infört just sådana direktioner.

Ett tredje villkor slutligen, om dekanuppdraget skall förändras, är att man

inte upprepar det som är en svaghet i det amerikanska universitetssystemet. Många i denna mängd av dekaner, ursprungligen hämtade från forskning och undervisning, har visat sig ointresserade av att småningom återgå till sin gamla verksamhet och i stället inriktat sig på livslång administrativ verksamhet; de tenderar att byta universitet och klättra i de administrativa trapetserna. Inom amerikanskt universitetsväsen sker det helt enkelt en brandskattning av forskare och lärare för byråkratiskt präglade uppgifter. Det normala i Sverige måste fortsättningsvis bli att forskare/lärare som utses till dekaner efter en tid återgår till sin gamla verksamhet. En sådan rotation ökar också dekanernas legitimitet när de är dekaner.

Uppdelning i enheter

Ett närmande av svenskt universitetsväsen till amerikanskt har också skett i fråga om organisatorisk uppdelning av verksamheten. De amerikanska universiteten var först i att låta sin bas bestå av ett stort antal av varandra oberoende institutioner: dels sådana som hade ett ämne, en disciplin, som sammanhållande princip, dels sådana som avgränsats utifrån andra kriterier – såsom problemområde eller utbildningsprogram. En motsvarande uppdelning har hos oss i huvudsak skapats under efterkrigstiden. Separata ämnesinstitutioner uppstod inom flera fakultetsområden först under 1950- och 1960-talen; centrumbildningar av olika slag liksom institutioner uppbyggda kring en utbildningslinje tillkom framförallt under 1970- och 1980-talen.

Vid många amerikanska universitet har det också utvecklats något så när klara principer för samlevnaden mellan dessa olika typer av basenheter. Jag tänker, när jag säger detta, framförallt på USA:s största delstatliga universitetssystem, alltså på University of California med dess nio olika campus, av vilka det i Berkeley uppfattas som det förnämsta. Som särskilt intressanta framstår relationerna mellan ämnesinstitutionerna, "departments", och ett fyrtiotal enheter rubricerade som "Organized Research Units" (ORU) och inriktade, som namnet anger, på forskning. Dessa senare är finansierade inte endast med universitetets egna medel utan även med privata och federala pengar. Personer knutna till en sådan ORU skall i princip samtidigt ha anknytning till en ämnesinstitution. Där organiseras bland annat all den undervisning som universitetet erbjuder. En ämnesinstitution sådan som den tämligen stora Department of Political Science inrymde alltså många lärare som samtidigt hade anknytning till en ORU; de kunde t ex höra till Institute of East Asian Studies, Institute of

Governmental Studies, Institute of Industrial Relations, Institute of International Studies eller Survey Research Center.

Den typ av uppdelning av sin bas i varandra överlappande enheter som Berkeley är exempel på har både uppenbara för- och nackdelar. En fördel är att det vid sidan om ämnesinstitutioner uppstått enheter kring ett mångvetenskapligt forskningsområde, där forskare från olika discipliner kan mötas till stimulerande samtal och där de också kan få lugn från frågvisa studenter och påträngande administrativa åligganden. En värdefull social sida av dessa ORU:s vardag, svår att imitera i Sverige, är för övrigt alla dessa lunchsammankomster till vilka man går med egen medhavd matsäck, lyssnar på föredrag och diskuterar.

En nackdel med Berkeleys samtidiga uppdelning i ämnesinstitutioner och mångvetenskapliga forskningsenheter är emellertid den tomhet som lätt kan uppstå i de traditionella ämnesinstitutionerna. De duktigare bland professorerna är de som ofta har en dubbel anknnytning – två eller tre tjänsterum på samma campus – medan de mindre bemärkta eller de med profiler som inte passar rådande uppsättning av forskningscentra i princip får hålla till i sina ämbetsrum på ämnesinstitutionerna och känna sig isolerade. Ofta hörde jag också doktorander i Berkeley klaga över den institutionella fragmentering som tilllåtits uppstå.

Svenska universitet kan hämta två lärdomar från amerikanska förhållanden när det gäller den egna verksamhetens uppdelning i olika typer av basenheter.

Den ena lärdomen är just att försöka etablera något så när klara principer när det gäller uppkomst och kontaktmönster mellan enheter. Mångvetenskapliga centrumbildningar har hos oss ofta tillåtits uppstå utan tankar på hur de skall samordnas med existerande ämnesinstitutioner. Skall man t ex eftersträva eller inte eftersträva en dubbelanknytning av personal både till institutioner uppbyggda kring en disciplin och till mångvetenskapliga enheter? Jag hoppas att dubbelanknytning blir regel.

En annan lärdom att hämta från amerikanska universitets mångfald av basenheter är helt enkelt att iaktta försiktighet i fortsatt institutionell fragmentering. I universitetsmiljöer finns det alltid entreprenörer som när forskningsproblem kommer i fokus vill starta eget – nya avdelningar, centra, institutioner eller vad de nu kan kallas – och som också lätt kan mobilisera stöd för sina ansträngningar i känslan hos många att ny organisation är liktydig med nya forskningsframsteg. Ibland kan det naturligtvis vara så. Nya enheter kan emellertid också innebära olycklig splittring av resurser och utarmning av tidigare existerande institutioner. Och det nya blir snart gammalt och värjer sig i sin tur, i likhet med andra organisationer, för förändring. Det är alltid lätt att skapa nya

basenheter vid ett universitet; det är däremot påfallande svårt att avveckla eller slå samman enheter. De svenska universitetens problem i dag, när det gäller organisation på basnivå, är inte att uppmuntra bildande av nya små enheter utan snarare att skapa större genom sammanslagningar.

Tjänstestruktur

Våra universitets tjänstestruktur skiljer sig ännu så länge radikalt från amerikanska universitets. En likhet har dock nyligen introducerats: den individuella lönesättningen. De tveksamma konsekvenser av detta system som jag tyckt mig uppleva i amerikansk universitetsmiljö börjar nu också märkas hos oss, även om våra löneskillnader inom en och samma tjänstekategori ännu, tack och lov, inte tillåtit att bli så stora som i USA. Det har sålunda blivit mer tisslande och tasslande kring löner; tusenlappar hit och dit har ofta skapat mer bitterhet och irritation inom en arbetsgemenskap än stimulans; enskilda med anlag för självöverskattning har börjat göra allsköns uppvaktningar och hota med uppbrott medan mer anspråkslösa, men för den skull lika duktiga och önskvärda, drar sig för sådant beteende osv. I akademisk miljö finns dock många andra sätt att bli visad erkänsla för framgångsrik verksamhet än just att få något mer i lön än kolleger.

Den stora skillnaden mellan amerikanska och svenska universitets tjänstestruktur gäller naturligtvis karriärstegens utformning. De flesta amerikanska universitetslärare kan i princip räkna med att bli "professor" efter att ha passerat nivåerna "assistant professor" och "associate professor". Att bli professor bestäms alltså inte, som hos oss, av att man råkar få en ledigförklarad professur utan av att man själv, på grundval av sina meriter, befordras. De som vid ett universitet eventuellt förvägras denna befordran kan söka sig till något annat och kanske mindre kräset universitet och där uppnå den för universitetslärare naturliga slutpositionen. Ett universitet som det i Berkeley inrymmer alltså över 1 500 lärare/forskare som är likställda i den meningen att de alla är professorer samtidigt som denna kår självfallet i sig är differentierad utifrån det anseende som de enskilda professorerna var för sig åtnjuter.

Det är inte osannolikt att de svenska universitetslärarnas karriärstege på sikt kommer att närmasig den amerikanska. Ett gärde är på sitt sätt redan uppbrottet i och med att enskilda ämnen vid ett universitet inte längre, såsom tidigare ofta var fallet, representeras bara av en enda professor utan av flera. Samtidigt finns det som regel, vid sidan om dessa professorer, ett stort antal högskolelektorer

som, sådan som deras undervisningssituation är, har svårt att hinna specificera för professur. Det uppstår med en sådan sammansättning lätt institutionellt betingande spänningar som det amerikanska systemet slipper. En gäller den situation som uppstår när en högskolelektor är prefekt för institutionen och därmed också "chef" för professorerna, men dessa i sin tur gör anspråk på särbehandling och särinflytande just för att de har en formellt högre rang. En annan sådan institutionellt betingad spänning kan uppstå inom en institutions professorsgrupp, när en i gruppen tjänstgör som prefekt och därmed kan komma att ses som ende ämnesföreträdare på bekostnad av sina professorskolleger.

En annan skillnad mellan amerikanska och svenska universitet kommer också, tror jag, att minska alldeles oberoende av om svenska universitetslärares karriärstege förändras eller ej. Denna skillnad gäller den egna institutionens inflytande vid nyanställning. Vid amerikanska universitet är det i dag i hög grad de olika institutionernas prefekter som i samråd med sina kolleger avgör vilka som knyts till en institution. De inhämtar rekommendationer utifrån, de intervjuar, de läser skrifter m m. Vid svenska universitet spelar den egna institutionen och dess lärarstab en betydligt mindre roll. Framför allt gäller detta vid tillsättning av professur men på sina håll också vid tillsättning av högskolelektorat. Tillsättningsprocesserna domineras i stället av externa sakkunniga, som öppet har att redovisa sina skäl för sina personförslag. På sikt inrymmer denna ordning stigande svårigheter.

En svårighet ligger i de inkonsekvenser som redan nu råder. Många institutioner låter sålunda, utan egentlig granskning, till sig knyta forskare som fått externa forskningsanslag och som på sikt, när forskningsanslaget upphör, tenderar att glida in i lärarstaben medan samtidigt mycken formalism och externt inflytande utövas vid tillsättning av ledigförklarade högskolelektorat. En annan svårighet sammanhänger med den motsägelse som ligger i att de enskilda universitetsinstitutionerna å ena sidan mer och mer förväntas uppträda och ledas som företag och de å andra sidan samtidigt är berövade kontrollen över en väsentlig del av sin egen personalrekrytering. Alltså: i det decentraliserade universitetssystem med mycket ansvarstagande på basnivå som vi nu syftar till måste förmodligen regeln att ge externa sakkunniga mycket stort inflytande vid tillsättning av tjänst överges. Och om så sker har ytterligare ett steg tagits mot amerikanisering av våra universitet.

Omorganisering

Svenskt universitetsväsen verkar nu igen, alldeles som i början av 1970-talet, ledas in i en period av hektisk omorganisering. Förra gången, med de tankar om samhällsorganisation som då var de rådande, talades mycket om planering och samordning. I dag, i en annan tidsanda, är det mer tal om självansvar och marknadslösningar. I och för sig svarar dagens klimat bättre än gårdagens till stämningar som är de traditionella i USA.

Min sista reflexion, baserad på erfarenheter från långa perioder vid amerikanska universitet, är att många av de tendenser som dagens svenska reformarbete syftar till att motverka kanske ändå kommer att finnas kvar.

Man vill hos oss med avveckling av centrala myndigheter på högskoleområdet minska vad som uppfattas vara tidsödande och onödig enhetlighet i verksamheten. Ett behov av samordning och utbyte av erfarenheter mellan olika högskoleenheter kommer dock att bestå. I USA omhänderhas detta på nationell nivå av en mängd olika privata organisationer och stiftelser samt på delstatlig nivå ofta av delstatliga kommissioner av olika slag. Man vill vidare hos oss genom att göra universiteten så självständiga som möjligt också minska den byråkrati som uppfattas ha vuxit sig stark i högskolevärlden. Men: universitet som mer och mer skall sköta sig själva behöver förmodligen på sin nivå anställa fler tjänstemän än förr och utfärda fler regler än förr. Amerikanska universitet med det stora mått av självstyrelse som de länge haft har hitintills för mig framstått som betydligt mer "byråkratiska" och tungrodda än sina svenska motsvarigheter. Risk för ett närmande också i detta avseende till situationen i USA föreligger. Det skall inte tolkas som ett mer generellt motstånd till det omorganisationsarbete som nu tydligen förestår i Sverige. Viss försiktighet i reformivern är dock att rekommendera.

INGEMAR LIND

Sill i kapprockar? Lokal organisation som förändringsinstrument

”A modern University is a series of individual faculty entrepreneurship held together by a central heating and a common grievance over parking.”

Detta citat från en okänd amerikansk cyniker får jag i tankarna då jag läser om vad Olof Ruin skriver i den av Martin A Trow redigerade boken ”University and Society”. Olof Ruin säger där att han ibland får känslan av att den svenska universitetsvärlden består av en skara institutioner i basen och en topp i form av ett utbildningsministerium. Allt däremellan, från linjenämnder till UHÄ, spelar en obetydlig roll. Denna skenbart stabila värld – obekymrad som den kan synas vara av yttre skeenden – rymmer enligt Ruin visserligen förändringar inom institutionerna där man kan se relikter från olika skeenden: filosofin om långsiktig planering, gräsrotsdemokrati, ledarskap, jämlikhet, elitism. Men mellannivåerna, i synnerhet den lokala organisationen formellt speglande alla dessa förändringar har egentligen varit av liten betydelse, syns Olof Ruin mena. Kapprocken må bytas, men sillen förblir sill.

Jag kan inte bidra till Olof Ruins analys i annan mening än att jag tycker att den bär sannolikhetens prägel, detta sagt då bara med stöd av egna intryck och erfarenheter. Det finns också en logik som talar för att iakttagelsen är riktig. Det ämnesvis definierade vetenskapliga nätverket, som är nationellt/internationellt avsevärt starkare än det konglomerat som det egna universitetet utgör. Blod är tjockare än vatten. Jag påminner mig en god vän, som såg sitt eget lärosäte enbart som en strikt administrativ struktur, som betalade hans lön och i bästa fall hans reseräkningar.

Det finns dock anledning att i Olof Ruins resonemang göra ett förbehåll, som han förmodligen själv också gör utan att det utsägs. Nämligen det, att hans karakteristik i första hand gäller stora etablerade universitet, kanske också fackhögskolor. Men gäller samma mönster också för nya, och mindre, univer-

sitet och högskolor? Finns det en skillnad och är den i så fall stor?

Jag gör inte anspråk på att kunna besvara frågan. Jag skall nöja mig med ett par fallstudier strikt från min egen erfarenhet men utifrån dessa göra några gissningar på slutet. Mina egna erfarenheter härrör sig främst från Uppsala som ung akademisk lärare, sedan från nuvarande universitetet i Linköping från dess föregångares blygsamma start 1967 och nu de senaste knappa två åren från högskolan i Örebro. Slumpen har gjort att jag kommit att praktiskt syssla en hel del med organisationsfrågorna.

Fallet Linköping

En av rottrådarna till universitetet i Linköping var universitetsfilialen. Den grundläggande tanken för denna parentes i svensk högskolepolitik var att ett antal forskarutbildade lärare skulle gå runt i ett ekorrhjul byggt av ett- och tvåbetygskurser (som det hette på den gamla goda tiden) fjärrstyrda från ett avlägset moderuniversitet, eller rättare sagt deras institutioner, vilka dessutom ofta hade tämligen ljumma känslor för sina påtvingade fosterbarn. Naturligtvis bröt denna fromma tanke snabbt nacken av sig efter konfrontation med verkligheten. Hjulet sprängdes, "självständighetsrörelser" uppstod, anspråk på realistiska möjligheter till forskning restes etc. Det senare var inte så litet djävt i den tidens kulturklimat – bara några år senare tillkom en passus i författningen (eller möjligen ett förslag som senare förkastades, jag minns inte exakt) som för universitetslektors del kom så nära ett slags förbud vad avser forskning i tjänsten som man rimligen kunde komma.

Kravet på "utveckling" växte särskilt starkt i Linköping måhända på grund av att där också sätts frön till både en teknisk och en medicinsk högskoleverksamhet. Detta resulterade 1970 i en ny baby i den svenska universitets- och högskolevärlden med det välklingande och tidstypiska namnet Högskoleenheten i Linköping med tre fakulteter: en teknisk, en medicinsk och en filosofisk (= den tidigare filialen). Babyn var väl skam till sägandes inte särskilt spännande, tillkommen som den var knappast av kärlek utan mera som ett resultat av administrativa manövrer (vilka dock, det skall erkännas, präglades av ett visst lättsinne). Nykomlingen bytte för övrigt namn 1975 till Universitetet i Linköping, men det är en annan historia.

Utveckling, ja! Men att säga tulipanos är en sak, göra den en annan, som bekant. Våri skulle den bestå, hur skulle den gå till, vem skulle göra den och vad fanns det egentligen för verktyg?

Den senare frågan kunde faktiskt besvaras. Ty med den nya högskoleenheten följde en dopppresent i form av den tidens lokala organisation: instititioner, utbildningsnämnder, fakulteter, rektorsämbete, konsistorium.

Den lokala organisationens betydelse

Att organisationen var lokal betydde inte att den fastlagts lokalt. Organisationen fastställdes även i detalj av statsmakterna på den tiden. Men vilket reellt inflytande de olika organen skulle ha följde inte av lagtexten. I Linköping gjordes ett, som det senare visade sig enormt viktigt, strategiskt val, som innebar att mellannivån – utbildningsnämnder och fakulteter – gjordes till de starka organen på bekostnad av framför allt institutionerna (eller snarare ämnen; i Linköping fanns redan från början s k storinstitutioner).

Valet krävde självövertunnelse ty det stred mot allas från den stora universitetsvärlden medhavda kultursyn och instinkter och därför förekom länge uppblussande inre stridigheter som hade sin grund i den i princip frivilliga maktförskjutningen. Den var emellertid enkel att förklara med rationella argument. Varje ämne var helt enkelt för litet och för klen för att själv kunna klara sig i konkurrensen inom de nationella nätverk som varje bestämt ämne tillhörde. Tillsammans kunde vi däremot kanske göra något, inte minst därför att något så ovanligt som ett samlat uppträdande alltid slog omvärlden med häpnad, för att inte säga förskräckelse.

Det var självklart att verktyget som sådant inte kunde utträta något. Man måste också bestämma vad man ville utträta med det. Även detta skedde, men det är en annan historia, som jag inte går in på här, mer än i ett enda principiellt viktigt avseende. Nämligen så, att om mellanorganet är starkt och självständigt kan det ge trovärdighet åt en argumentation om mångvetenskaplighet. Mång- eller tvärvetenskaplig verksamhet är och förblir en av de nya och mindre syskonens komparativa fördelar. Men om det hela inte skall förvandlas till oförpliktande retorik måste det finnas en trovärdighet. Och denna sammanhänger delvis med organisationen/verktyget. Förmågan att slå in en spik beror i någon mån på förekomsten av en hammare.

Samtliga fakulteter i Linköping kom att arbeta med självvalt starka mellan-nivåer ehuru av något olika skäl. I backspegeln, som det brukar heta, får man nog säga att strategin varit lyckosam. I sammanhanget bör då också understrykas att de självskrivna ordförandena i den tidens mellanorgan var dekanerna. Rollen som dekanus blev därmed en helt annan än den man var van vid från

de äldre universiteten. Dekanus blev en chefssyssla, dekanus gavs eller påtog sig en lång rad operativa uppgifter och hade betydande kansliresurser till sitt förfogande. Samtidigt var – som fallet ännu är – dekanus en förtroendepost, vederbörande var vald av sin fakultet. Därav följde också att dekanus inom universitetet, t ex gentemot rektorsämbetet uppträdde utomordentligt självständigt. Man kan förenklat säga att det unga universitetet i Linköping inte liknade de gamla såtillvida att de starka institutionerna saknades. Styrkan låg hos fakulteterna.

Det starka mellanorganet

Jag har beskrivit valet av en tung mellannivå som väsentligen taktiskt betingat. Det kan också kläs i en mera retorisk ideologisk kappa – t ex som gynnsamt för tvärvetenskap – men jag tror inte betydelsen av sådana motiv skall överdrivas. Personligen tror jag att det taktiska motivet är starkast vilket inte hindrar att ideologiska argument ofta var goda vapen. Man kan ställa frågan: Har dessa starka mellanorgan någon längre livstid? Endera åstadkoms en utveckling och i så fall har moren gjort sitt. Eller så misslyckas projektet och då avtar tilltron till den kollektiva styrkan och moren må hängas.

Utvecklingen i Linköping bekräftar enligt min mening att en försvagning sker. Institutioner/ämnen har som en följd av den lyckosamma utvecklingen vuxit i kompetens och betydelse och de har efterhand infogats i olika nationella nätverk. Och därmed blir så småningom också universitetet i Linköping ett alltmer välanpassat syskon i universitetskretsen.

Det finns också enligt min erfarenhet ett annat inneboende dödsfrö i det starka mellanorganet. Från början kan det vara en plattform för kreativitet och utveckling. Men styrkan attraherar (eller möjligen genererar?) en byråkrati. Så dessa organ, från början vitala och okonventionella, slutar inte sällan sina dagar som delar i en byråkratisk apparat, som förhandlingsmaskinerier. Möjligen är detta en oundviklig åldringsprocess?

H 77 en begränsad kulturrevolution

Högskolereformen 1977 ”störde” i avsevärd grad den bild jag tecknat. Denna omfattande reform kan inte karakteriseras på några rader och det är heller inte nödvändigt att försöka göra så här. I ett lokalorganisatoriskt perspektiv fram-

stod reformen som en den där ersatte de gamla formella torftigheterna med en flödande rikedom av nämnder och styrelser på flera nivåer och med nya geografiska täckningsambitioner dessutom.

De organisatoriska nyheterna innefattade också en introduktion av externa intressen som gavs olika namn: yrkeslivet, allmänintressen etc. Denna omständighet gjorde det komplicerat att utnyttja och hantera de organisatoriska frihetsgrader som trots allt fanns i reformen, t ex vad avsåg antal linjenämnder. Den avvaktande, ibland misstänksamma attityd som inledningsvis fanns mellan interna och externa intressen bör inte ses som onaturlig eller oväntad. Den gjorde det emellertid svårt att undvika tämligen stora och komplicerade organisatoriska lösningar.

Vid universitetet i Linköping, åtminstone vid den filosofiska fakulteten, där kulturrevolutionen av naturliga skäl blev mycket märkbar, riskerades att den sammanhållande kraften skulle balkaniseras som ett stort antal numerärt stora linjenämnder presiderande över var sin lilla linjelott samtidigt som forskningsfrågorna skildes ut både organisatoriskt och personellt.

Vad som *verkligen* hände vid svenska universitet och högskolor under ytan på de imponerande stora och någorlunda enhetliga organisationstablåerna under denna tid är det väl ingen som vet. En rimlig gissning är att de underliggande förändringarna vid de etablerade universiteten trots allt blev begränsade, detta i enlighet med Olof Ruins tidigare citerade iakttagelser.

Fallet Linköping igen

Men vid den filosofiska fakulteten i Linköping, med sin självvalda starka mellannivå, blev effekterna större. Visserligen gjordes betydande och delvis lyckosamma ansträngningar för att bevara den sammanhållande kraften och ge den en ny plattform i det nya systemet, men det skedde till priset av viss blodspillan och ett antal inte helt goda kompromisser. Den formella lösningen kom att utgöras av ett nytt icke författningsbundet organ, planeringsnämnden, som formellt placerades under styrelsen. Av formella skäl blev det också nödvändigt för styrelsen att delegera beslutanderätten till nämndens ordförande. Själva nämnden var alltså egentligen bara rådgivande till ordföranden.

Denna lokala innovation vilade dock på en bräckligare grund än de författningsbundna nämnderna i det att den tvingades regera i kraft av egen auktoritet och på förtroende. Obekväma ställningstaganden i planeringsnämnden förorsakade ibland utbrytningsförsök från dem som ansåg sig förfördelade och det

vapen som dessa då använde var just det formella: planeringsnämnden fanns ju egentligen inte, gubevars!

Även de nya yrkessektorerna utlöste splittringskrafter. Sektorsgränserna gick som koloniala linjalgränser tvärs igenom sammanhållna filosofiska utbildnings- och forskningsområden.

Trots allt räddades genom olika arrangemang ganska mycket av den sammanhållna och sammanhållande kraften på mellannivån ty den ansågs fortfarande viktig att upprätthålla. Men trycket från den av statsmakterna påbjudna formella organisationsapparaten var stort och bidrog väsentligt till att göra dessa föresatser svårare att realisera.

Samtidigt pågick under ytan det som jag redan nämnt, nämligen en kontinuerlig förskjutning av det tunga inflytandet mot institutionerna/ämnena i takt med att dessa växte och stabiliserades.

De nya högskolorna

Högskolereformen 1977 frambragte också en rad nya högskolor, vilka också sedermera kompletteras med ännu flera tillskott. Denna grupp, som kommit att kallas "mindre och medelstora högskolor", är långt ifrån enhetlig vare sig i storlek eller struktur trots att man kan få det intrycket t ex i debatten om dem där de behändigt buntas ihop. Universiteten och fackhögskolorna är för övrigt lika litet enhetliga.

Hur man vid de nya högskolorna utformat och tillämpat den lokala organisationen är – bortsett från den formella ytan – ännu en rad okända och oskrivna kapitel, vilka säkerligen kan visa sig både intressanta och spännande.

Min egen erfarenhet av dessa högskolor är ännu så begränsad att jag nöjer mig med några få, tämligen tydliga iakttagelser.

Rena storleksförhållandena ger omedelbart vid handen att styrelse och/eller rektor spelar en tämligen central roll vid dessa högskolor. Rektors ansvarsområde är dessutom större än rektors vid universiteten i den meningen att han eller hon är sin egen förvaltningschef. Rektors arbete präglas därför till en försvarlig del av administrativt arbete. Detta förhållande – att styrelse och rektor med nödvändighet spelar en större relativ roll – gör naturligtvis den mindre högskolan sårbar, t ex vid långvariga vakanser eller andra bekymmer.

Flera högskolor har också mycket målmedvetet arbetat med forskningsfrågor via särskilt konstruerade arrangemang, vilka är exempel på icke författningsbundna organisatoriska kompletteringar beslutade på lokal nivå.

Den formella organisationen som påbjöds i högskolereformen 77 hade en annan effekt, säkerligen önskad av de flesta. Som så ofta förekommer är generell författningstext i första hand avpassad till större och etablerade enheter. En organisation som är rimligt anpassbar till t ex Uppsala universitets storleksförhållanden blir en orimlig administrativ börda om den tillämpas på en mindre högskola. Som nämnts tidigare var det också i början svårt att få gehör för förenklande och för den speciella högskolans vidkommande bättre lämpade arrangemang, inte minst inifrån.

Bakom de skilda lokala organisationsmönstren har dolt sig ett brett spektrum av olika verkligheter” från mycket individualiserade arbetssätt, vilka nog vänner av ordning skulle kalla desorganisation, via standardtillämpningar i universitetsanda, till medvetna, för den egna högskolan specialiserade tillämpningar.

Nya spelregler

Nu aviseras systemskiften som sägs vara betydande. Såvitt är bekant då detta skrivs avser man att via författning fastställa endast vissa krav. Det skall sålunda finnas en styrelse för varje enhet, en rektor och institutioner. Därutöver skall det finnas en mellannivå av fakultetsstyrelsetyp för forskning och forskarutbildning. Vidare finns också några bestämmelser för tjänsteförslagsnämnd. Mycket litet sägs om representation, egentligen endast att studenterna skall ha ett garanterat inflytande i vissa sammanhang. Dekanus skall inte längre väljas utan utses av högskolestyrelsen eller rektor.

Därutöver avses inte mycket mera bli stipulerat. Den enskilda högskolan gör sedan utifrån denna bas vad den själv önskar med sin inre organisation.

Beskrivningen blir emellertid inte fullständig om man inte samtidigt beaktar att också de ekonomiska spelreglerna kommer att ändras, på papperet mycket radikalt, vilket brukar uttryckas så att universiteten och högskolorna nu tar steget från regelstyrning till resultatstyrning. Förenklat uttryckt kommer varje högskola att få ett antal uppdrag: si eller så många examina inom den eller den fakulteten skall produceras senast då eller då. De medel som ställs till förfogande får disponeras som högskolan själv väljer. Högskolans produktion prövas bl a kvalitativt av ett särskilt sekretariat knutet till vissa akademier. Resultaten av prövningarna påverkar fortsatta uppdrag till högskolan.

Denna grundläggande förändring representerar nära nog en ny kultur och är alltså avsevärd, åtminstone i teorin, och den förutsätter att den åtföljs av en

kraftfull avreglering. Som den framstår när detta skrivs är den onekligen betydande även om det finns tekniska komplikationer av typen "liten tuva som kan vältastort lass" inbyggt. Till exempel är proceduren för tjänstetillsättningar ett sådant bekymmer. Dock, bortsett från vissa sådana invändningar, finns det onekligen möjligheter att skapa en enkel, effektiv och för varje enskild högskola ändamålsenlig lokal organisation.

Kommer något att hända i verkligheten?

Men kommer det att lyckas? Om man skriver fram tendensen i Olof Ruins iakttagelser blir svaret närmast ett nej. Institutionerna vid de stora universiteten skulle i ett sådant scenario fortsätta tämligen obekymrade om förändringarna på ovanliggande nivåer och universitetsstyrelserna skulle i realiteten inte märka att ta det ökade ansvar som det nya ekonomiska styrsystemet förutsätter. Kan ett ämne eller en institution vid ett universitet egentligen utsättas för repressiva åtgärder för icke uppfylld utbildningsproduktion? Skall ämnet ytterst kunna försättas i konkurs rentav? Nej, säger scenariot. Visserligen kommer ett ansenligt uppvirvlande av damm att ske, men därefter återgår det mesta till det gamla vanliga! Sill i kapprock!

Scenariot är ingens profetia vad jag vet. Dock, det belyser några avsevärda svårigheter. En anekdot vet berätta att då man nyligen vid ett lärosäte inför ett antal institutionsrepresentanter redogjorde för det nya styrsystemet sade någon att det ginge väl an, bara inte något ändrades i *verkligheten*!

De mindre och medelstora högskolorna har sannolikt större möjligheter till ändamålsenliga lösningar av skäl som antytts ovan. Men även för dessa, liksom för de större enheterna, finns det möjligheter att köra ner i åtskilliga diken.

Mycken kraft kommer förmodligen att läggas på att "inom Sveriges gräns erövra Finland åter". Man kommer att plädera för att linjenämnder skall rekonstrueras inom det nya systemets ram. Stora anspråk på representation i det fåtal författningsbundna organ som finns kvar kommer att resas. Det ligger i sig något motsägelsefullt i detta, på så sätt att akademiska lärare å ena sidan ofta ger välklingande uttryck för överdrivet sammanträdande, å andra sidan inte gärna ger ifrån sig ledamotsplatser, åtminstone inte som grupp betraktad.

Högskolereformen 77 och annat har faktiskt som en spin-off-effekt frambringt en avsevärd kommittékultur vid svenska högskolor och universitet. Det sammanträds som aldrig tillförne. Kulturen kan ses som ett uttryck för att många deltar i beslutsprocesserna, men medaljens baksida är stor tidsåtgång,

minskad effektivitet och ibland långbänkar. Det finns, tror jag, betydande risker för att högskolans lokala organisationslösningar kommer att överskrida miniminivån med god marginal. Motmedlet måste vara delegeringar. Men den akademiska världen är inte bra på sådant.

Benägenhet till organisatoriska förändringar är inte heller påfallande. Detta må vara ett generellt fenomen i alla komplexa organisationer, men är möjligen extra utmärkande för universitets och högskolors platta organisationer, präglade av hög autonomi på basplanet. Det är inte lätt att under sådana betingelser övertyga om förändringars eventuella nödvändighet – att implementera, som det heter med modern jargong.

Sammanfattningsvis: Redan några fallstudier visar att tillämpningar av den lokala organisationen, i tider då denna av statsmakterna påbjudits ha visst utseende, kan variera avsevärt, men normalfallet synes vara att förändringar på s k mellannivåer endast tämligen långsamt får effekter på institutions- och ämnesnivå. Den tunga lokala organisation som högskolereformen 77 påbjöd skapade åtskillig obligatorisk byråkrati, som gjorde det svårare för den enskilda högskolan att åstadkomma ändamålsenliga tillämpningar. Den gav också som effekt en ökande inre frivillig administration. Den avreglering som nu står för dörren ger teoretiskt möjligheter till bra och varierade lokala lösningar, men olika enskildheter (t ex tjänstetillsättningar) kan medföra stora problem och inom högskolorna själva kan det finnas en betydande tröghet på basplanet och ett motstånd mot kraftfulla förenklingar.

BO GUSTAFSSON

Efterlyses: institut för avancerade studier

Ett modernt universitet med dess institutioner är en komplex organisation med många uppgifter och roller och dessutom föremål för en rad olika förväntningar. Att det skall svara för högre utbildning och forskning säger oss en del men inte särskilt mycket. Jag skulle dock tro att de flesta anser, att det i den uppgiften ingår att samla, bevara och vidareutveckla systematisk kunskap och sprida denna bland de studerande (och till samhället i stort) genom utbildning och forskning. De studerande antas behöva denna systematiska kunskap för sina yrkesroller i samhället och för forskning men också för att kunna utvecklas som människor och som kritiska medborgare. Universiteten är också vår tids kyrkor med tillhörande prästerskap, som förväntas avleverera omdömen om vad man egentligen bör tycka i olika frågor genom att auktoritativt förse tyckandet med en legitimationsstämpel med beteckningen "forskningens senaste rön" (oavsett hur tvivelaktiga eller nattståndna dessa rön må vara). Detta gäller i varje fall samhällsvetenskap och humaniora, där framför allt nationalekonomerna med både glädje och cynism tillåter sig och tillåts spela rollen av vår tids schamaner.

Det fria sökandet efter kunskap – universitetets idé

Men vad innebär egentligen utbildning och forskning? Naturligtvis att bi-bringa studerande och forskare tekniker och färdigheter och att tillämpa dessa i problemlösning. Det är detta som en universitetsinstitution till 90 procent sysslar med. Men om detta vore allt, skulle universiteten stagnera (vilket de historiskt då och då också gör). Det som svarar för liv och dynamik är just detta med att "vidareutveckla systematisk kunskap". Hur går då det till? I praktiken ge-

nom systematiskt hårt intellektuellt arbete, som kardinal Newman i en berömd passage beskrev på följande sätt:

An assemblage of learned men, zealous for their own sciences, and rivals of each other, are brought, by familiar intercourse and for the sake of intellectual peace, to adjust the claims and relations of their respective subjects of investigation. They learn to respect, to consult, to aid each other. Thus is created a pure and clear atmosphere of thought, which the student also breathes, though in his own case he only pursues a few sciences out of the multitude.¹

Newmans beskrivning är kanske lite idyllisk. Men det totalt fria sökandet efter kunskap för kunskapens egen skull – oavsett om det omedelbara målet för forskaren är berömmelse, karriär eller en bättre värld för människorna – är just universitetets själva idé. Wilhelm von Humboldt hade samma uppfattning. I vår tid var det framför allt Abraham Flexner, skaparen av Institute for Advanced Study i Princeton, som envetet förfäktade den föreställningen:

A university should not be a weather vane, responsive to every variation of popular whim. Universities must at times give society, not what society wants, but what it needs... It is (however) creative activity, productive and critical inquiry – all in a sense without practical responsibility – that must bulk ever larger and larger in the modern university... The university must shelter and develop thinkers, experimenters, inventors, teachers and students, who without responsibility for action, will explore the phenomena of social life and endeavor to understand them.²

Fungerar de svenska universiteten så? I viss utsträckning. Frågan är bara hur utsträckt den utsträckningen är. Den svenska universitetsorganisationens och de svenska universitetsinstitutionernas brister är väl kända (jag avser då främst samhällsvetenskap och humaniora): det vanligen outvecklade deltagandet i den internationella forskningsutvecklingen, den fortfarande skarpa uppdelningen i undervisning och forskning, den bristande rörligheten mellan universiteten, det otillräckliga antalet postgraduala tjänster, den för kreativ forskning ofta hämmande hierarkiska strukturen och atmosfären, fåprofessorssystemet, avsaknaden av tillräckligt tydliga incitament för förändring liksom det överutvecklade regelväsendet (janteandans oundvikliga tvillingbror).

Här finns mycket att göra. I en av SCASSS utgiven skrift om de svenska

samhällsvetenskaperna har Bengt-Christer Ysander pekat på några saker som skulle kunna skapa vissa grundförutsättningar för en mer kreativ institutionsmiljö. För det första bör tjänstestrukturen förändras och förenklas. Alla lärare är antingen professorer eller forskarassistenter och för de forskarstuderande, som förväntas genomgå forskarutbildningen med god prognos, inrättas ett stort antal doktorandtjänster. Professorer bör undervisa på grundutbildningen i stor omfattning och handleder sedan bara ett par—tre doktorander inom sin egen specialitet (liksom övriga fem—tio professorer). Antalet forskarassistenttjänster per institution utökas till fem—tio stycken och utnyttjas för postgraduala studier. För det andra intensifieras forskarutbildningen med mer aktiv rekrytering och sortering (vilket bland annat möjliggörs genom att professorerna lär känna de studerande redan på grundutbildningen). Professorernas resultat i grundutbildning och forskarutbildning tillmäts betydande meritvärde vid sidan av egna forskningsmeriter. För de forskarstuderande ökas stödet till utlandsstudier för t ex specialiserad handledningskompetens och minst en termins studier vid utländskt universitet bör normalt ingå i forskarutbildningen. För det tredje införs internationellt tjänsteutbyte. Normalt bör varje institution löpande ha ett par gästprofessorer genom utbyte med systerinstitutioner i andra länder, något som samtidigt underlättar utbytet av forskarstuderande. För det fjärde bör också grundutbildningen reformeras radikalt med mer problemanalys och självstudium. Antalet föreläsningstimmar reduceras och består huvudsakligen av professorsföreläsningar, medan doktorandlärare (innehavarna av doktorandtjänsterna) kompletterar föreläsningarna med gruppundervisning ("tutoring") för problemlösning, självständig problemanalys och instudering.³

En sådan reform skulle hjälpa oss en bra bit fram mot det ideal för ett universitet, som skymtar fram i de ovan givna citaten från Newman och Flexner. Men det är en lång bit att gå och det kommer att ta tid, när man betänker att inte ens universitetsinstitutionerna i Stockholm och Uppsala förmår byta tjänsteinnehavare med varandra, trots att restiden mellan Stockholm och Uppsala inte är mer än 45 minuter!

Men även efter en sådan reform skulle det kvarstå behov av kompletterande institutionella former för högre utbildning och forskning. Det har aldrig förekommit att en enda uniform organisation har varit förmögen att ensam realisera alla de mål den förväntas uppfylla. Det gäller i särskilt hög grad den ordnade anarki som är den högre utbildningens och forskningens livsluft. En sådan kompletterande institutionell form är institut för avancerade studier. Inom samhällsvetenskap och humaniora är Kollegiet för samhällsforskning eller

SCASSS (The Swedish Collegium for Advanced Study in Social Sciences) den hittills enda skapelsen av det slaget i Sverige.

Hösten 1983 vände sig ledningarna för HSFR, FRN och Riksbankens Jubileumsfond till Sveriges samhällsvetenskapliga och humanistiska forskare med en allmän begäran om förslag hur läget inom samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning skulle kunna förbättras. Bakgrunden var en ganska allmänt omfattad åsikt, bland annat grundad på utvärderingar av utländska bedömare, att det inom denna forskning, trots undantag från regeln, inte var väl beställt med förnyelse och teoretisk utveckling. Man efterfrågade planer och förslag som skulle kunna bidra till förnyelse och närmare anknytning till den internationella forskningsutvecklingen.

Svaren på denna förfrågan blev många och tre personer, historikern Rolf Torstendahl, statsvetaren Björn Wittrock och undertecknad anförtroddes uppgiften att lägga fram en rapport med förslag. Så skedde och i september 1984 sammankallades ett stort antal samhällsvetare och humanister för att diskutera rapporten. Reaktionerna på denna blev som helhet mycket positiva.

Rapportens huvudtanke var, att den dittillsvarande starkt policyorienterade svenska samhällsvetenskapliga forskningen var i stort behov av teoretisk underbyggnad. De tre utredarna hade samlat in erfarenheter från en rad olika institut för avancerade studier, som på olika sätt kunde anses ledande inom samhällsvetenskaplig grundforskning. Dessa institut var antingen uppbyggda kring – relativt kortsiktiga – forskningsprojekt eller också erbjöd de rätt och slätt forskningsmöjligheter för fritt arbetande forskare. Rapporten föreslog en syntes av dessa båda former som å ena sidan syftade till att undvika att ett svenskt institut för avancerade studier enbart blev ”gästhem utan värdar” och å andra sidan att forskningsprojekten inte blev alltför kortsiktiga. Den lösning som valdes blev SCASSS med dess inriktning på koncentration, långsiktighet, internationalitet, historisk och komparativ forskning samt multidisciplinariet. Planen accepterades av HSFR och FRN 1985 och Riksbankens Jubileumsfond medverkade med ett omfattande projektstöd. Huvudmännens beslut innebar att verksamheten skulle stödjas i högst tio år, dvs till och med 1994/95.

Varför institut för avancerade studier?

Det finns uppskattningsvis ett tjugotal institut för avancerade studier av principiellt den typ som SCASSS representerar, av vilka de mest kända är Institute for Advanced Study (Princeton), Center for Advanced Study in Behavioral

Sciences (Stansford), National Humanities Center (Research Triangle Park), Wissenschaftskolleg zu Berlin (Berlin) och Netherlands Institute for Advanced Study in the Social Sciences and Humanities (Wassenaar). Jämfört med dessa institut har SCASSS getts mycket blygsammare dimensioner. Men Kollegiets ledning har försökt kompensera den mindre skalan genom en rad olika åtgärder: kombination av gästforskarverksamhet med tematisk forskning; uppbyggande av omfattande nätverk av internationella och svenska forskare; riktade insatser inom valda forskningsområden där utvecklingen uppvisar eller ger löften om vetenskapliga genombrott; samt genom en livlig seminarie-, kollegie- och symposieverksamhet. Kostnaderna för verksamheten vid SCASSS överstiger inte en ordinär samhällsvetenskaplig institutions interna och externa anslag, samtidigt som administrationen är betydligt mindre och – det vågar jag hävda – resultaten av verksamheten vida mer omfattande.

De specifika behov som institut för avancerade studier täcker är framför allt följande fyra: 1) De ger sammanhängande forsknings- och utvecklingsperioder för forskare som frigjorts från rutiner och administrativa åtaganden. 2) De ger svenska forskare, inte minst yngre lovande sådana, möjligheter att interagera och bygga upp kontakter med framstående internationella forskare. 3) De ger möjligheter till långsiktiga forskningssatsningar, grundade på avancerad disciplinär forskning och samverkan mellan företrädare för sådan, som överskrider ramarna både för den ordinära kortsiktigare projektforskningen och för den enskilda ämnesinstitutionens kompetensområde. 4) De ger ett kraftfullt bidrag till internationaliseringen av det egna landets forskning genom de nätverk av forskare som byggs upp, vidmakthålls och utvecklas.

Vad är SCASSS?

Kollegiets huvudsyfte är att befrämja avancerad grundforskning inom samhällsvetenskaperna. Verksamheten består av dels ett gästforskarprogram, dels tematiska forskningsprogram av långsiktig karaktär kombinerade med fortlöpande seminarieverksamhet, vetenskapliga konferenser och arbetsmöten med deltagande av såväl svenska som internationella forskare organiserade i nätverk. Av gästforskarna (som kan nomineras av andra forskare eller av sig själva och som utses efter noggrann prövning, underställd ett International Advisory Board sammansatt av högt ansedda internationella forskare) är ungefär hälften svenskar och hälften icke-svenskar. Syftet med de tematiska forskningsprogrammen, som leds av direktorerna i samverkan med andra interna

tionella och svenska forskare, är att komplettera och stödja gästforskarprogrammet i syfte att uppnå synergetiska effekter. Gästforskarprogrammet och den tematiska forskningen utgör två principiellt fristående delar, som dock i praktiken stödjer och stärker varandra både i själva institutionsmiljön som sådan och mer specifikt genom seminarieverksamheten, symposierna och arbetsgrupperna och genom att vissa gästforskare engagerar sig i den tematiska forskningen. Denna bidrar till att ge SCASSS en distinkt intellektuell profil, gör det möjligt att engagera flera forskare än vad som kan ske inom ramen för det av finansiella skäl begränsade gästforskarprogrammet, sprider kännedom om SCASSS som ett forskningscentrum internationellt, och ökar påtagligt gästforskarprogrammets dragningskraft. De tematiska forskningsprogrammets resultat publiceras i böcker och tidskrifter med huvudsakligen internationell spridning.

I denna verksamhet lägger Kollegiet särskild vikt vid att fungera som en resurs för och en stimulans till forskning och forskare inom hela det svenska högskoleväsendet genom att verka som en nationell vetenskaplig institution med nära förbindelser till samtliga svenska universitet.

Cirka tvåhundra framstående svenska samhällsvetare och humanister har på olika sätt hittills varit engagerade i verksamheten vid Kollegiet; mer än trettio företrädesvis yngre svenska forskare från landets samtliga universitet har varit gästforskare vid Kollegiet; särskilt forskare i Uppsala–Stockholmsområdet deltar regelbundet i seminarieverksamheten; och mer än trettio utländska gästforskare vid Kollegiet har givit föreläsningar och hållit seminarier vid universiteten i Umeå, Uppsala, Stockholm, Linköping, Göteborg och Lund och därvid i vissa fall upprättat fortlöpande kontakter med svenska forskare.

En avvaktande eller till och med avvisande hållning till SCASSS har ibland motiverats med argumentet, att Kollegiet skulle representera en så kallad centrubildning av den art som tillkom särskilt under 1970-talet och som ibland fungerat som mindre framgångsrika intellektuella isolat. Det är emellertid viktigt att inse att ett institut för avancerade studier inte är en centrubildning. Kollegiet är också intimt integrerat i högskoleväsendet på olika sätt. Denna integration säkerställs på olika sätt: direktorernas deltidsengagemang parallellt med verksamheten på respektive universitetsinstitutioner; inslaget av svenska forskare både i gästforskarprogrammet och i de tematiska forskningsprogrammen, varvid dessa återför sina erfarenheter från Kollegiet till sina ämnesinstitutioner och oftast bibehåller kontakten med Kollegiet efter en period som gästforskare eller som deltagare i de tematiska programmen; de utländska gästforskarnas verksamhet vid svenska universitet i form av föreläsningar, se-

minarier och deltagande i arbetsgrupper; den vid Kollegiet bedrivna öppna seminarieverksamheten med både mer permanent och mer tillfälligt deltagande av svenska forskare, ofta yngre; och svenska forskares deltagande i den internationella publicering som genereras av Kollegiets verksamhet. Jag tror att det vore olyckligt om den verksamhet som därvid utvecklas skulle betraktas som en konkurrens till den reguljära verksamheten vid universitet och högskolor. Jag tror tvärtom att det – på samma sätt som i fråga om institutioner för avancerade studier i USA, Tyskland och Nederländerna – rör sig om en stimulans, ett komplement och måhända också en utmaning till denna.

Vad ett institut för avancerade studier kan åstadkomma, som inte alls eller endast med svårighet låter sig göras inom ramen för ämnesinstitutionernas verksamhet är framför allt tre ting: För det första genomförandet av avancerad grundforskning med deltagande av högt kvalificerade medarbetare från flera olika universitetsdiscipliner. Sådan grundforskning är viktig både därför att disciplinär nyutveckling ofta kommer till stånd i skärningspunkterna mellan specifika discipliner och därför att många undersökningsobjekt, som naturligtvis alltid representerar många olika snitt av (i de här aktuella sammanhangen) den samhällseliga verkligheten, med fördel bearbetats av flera forskare från olika discipliner i samverkan. För det andra forskning med långsiktigt deltagande av internationellt framstående forskare samverkande i nätverk, en verksamhet som erfarenhetsmässigt är svår att integrera med en universitetsinstitutionens normala verksamhet. För det tredje ges möjligheter till sammanhängande forskningsperioder i en miljö, där forskarna inte distraheras av universitetsinstitutionernas vardagsbekymmer och där de samtidigt kan samverka med interaktionellt ledande forskare från egna och angränsande discipliner.

I den av huvudmännen anordnade internationella utvärderingen av SCASSS 1989 (av professorerna Mommsen, Heldt och Moene) framförde utvärderarna att "on the whole they consider the achievements of the Swedish Collegium to have been remarkable under sometimes difficult conditions" och de hävdade likaledes att "SCASSS has already succeeded in establishing itself as a catalyst between Swedish and international scholarship on a remarkable scale, and it will surely continue to do so in the future, if its operations are allowed to be carried on as before".

I Vetenskapsakademiens rapport 1990 "Samhällsvetenskapernas ställning och framtidsutsikter i Sverige" betonades betydelsen av en förstärkt internationalisering av de svenska samhällsvetenskaperna. Där framfördes också kravet på "större utrymme för att kunna bjuda in internationellt mycket framstående vetenskapsmän som gästforskare under en längre period". Bland de

anvisade åtgärderna yrkade rapporten på ”förstärkning av resurstilldelningen till SCASSS och liknande institutioner med en väletablerad, internationell verksamhetsprofil, inriktad på 'networks of centres of excellence' ”.

Efter långvarig erfarenhet av verksamheten vid SCASSS tror jag mig kunna hävda, att denna verksamhet som helhet representerar ett kreativt nytillskott till svensk samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning till en förhållandevis ringa kostnad.

¹ John Henry Newman, *The Genius of John Henry Newman. Selections from his Writings*. Oxford 1989.

² Abraham Flexner, *Universities*. Oxford 1968.

³ Katrin Fridjonsdottir, *Svenska samhällsvetenskaper*. Stockholm 1990.

IV

En internationaliserad högskola

Universitet och högskolor har alltid varit internationella organisationer, men nu betonas internationellt samarbete mer än på mycket länge. I vilka banor går denna utveckling? Kommer svenska studenter att studera utomlands och kommer verkligen utländska studenter att studera i vårt land? Hur ser den svenska högskolans förutsättningar ut i det internationella perspektivet?

Svensk högskola i internationellt perspektiv

U68 lyckades i ett 800-sidigt betänkande ingående behandla den högre utbildningen i Sverige utan att diskutera den, eller ens se den, i ett internationellt perspektiv – i sanning ett konsstycke i provinsialism. Annars är det ju här viktigare än på någon annan nivå inom utbildningsväsendet att fråga sig om systemet lever upp till internationell standard. Fritz Machlup, en österrikisk ekonom, som under 30-talet kom till Princeton och i USA utförde pionjärstudier av kunskapsproduktionens och kunskapsdistributionens betydelse, har i ett par essäer, bl a i ”Higher Education – Higher than What?”, frågat sig vad som är grundläggande för den högre utbildningen i jämförelse med skolutbildning och allmän yrkesutbildning. Åldern kan inte gärna användas som kriterium på att högskolan är högre. Då skulle denna i dagens Sverige, där medelåldern hos de nyinskrivna avsevärt har gått upp, vara betydligt högre än förr. Den mest adekvata beteckningen för den formella utbildningen på detta stadium vore postgymnasial eller tertiär utbildning. Vuxenutbildning är en mindre lämplig beteckning, eftersom den också avser kommunal vuxenutbildning av både grundskole- och gymnasiekaraktär.

U68 utredde jämlikt sina direktiv enbart grundutbildningen, dess organisation, administration och styrelseformer. De lokala högskolorna förutsattes bli utformade, styras och operera enligt samma enhetsmodell oberoende av om det gällde högskolan i Stockholm eller Kristianstad, dvs oberoende av utbildningsprogram och storlek. Vidare förutsattes kvaliteten hos de utbildningslinjer, där undervisning meddelades, ligga på samma nivå på alla orter. Examensbeviset ansågs formellt sett vara riksgiltigt. Sådan giltighet i fråga om tentamina hade fram till 60-talet förekommit mellan exempelvis de filosofiska fakulteterna i landet.

Kvalitativ ekvivalens kan lätt hävdas i ett nationellt system för universitets-

utbildning, där lärarna till betydande del är professorer och till lika betydande del meddelar undervisning även på grundstadiet. Systemet förutsätter också en enhetlig avgångsexamen av riksgiltig karaktär från sekundärskolan, t ex Abitur, baccalauréat eller studentexamen som ger generell behörighet för tillträde till högre utbildning vid universitet och fackhögskolor. I Tyskland var det från mitten av 1800-talet vanligt att bedriva studier vid två eller flera universitet i syfte att vidga erfarenheten och att tillgodogöra sig undervisning av professorer med högt anseende inom sina respektive discipliner.

Situationen gestaltar sig givetvis helt annorlunda, då en allt större andel av ålderskullarna genomgår sekundärskolans övre årskurser och då en enhetlig och någorlunda krävande avgångsexamen tagits bort. Detta har naturligen lett till en intellektuell och kunskapsmässigt ökad variationsvidd hos dem som avslutar sekundärskolan. Den postgymnasiala utbildningen i Sverige i jämförelse med länder som Tyskland, Frankrike och Storbritannien där man också haft en flerdubbling av intagningen till universiteten, rör sig med ett både intellektuellt och intressebaserat betydligt mera differentierat studiematerial. Högskolans utbildningsutbud har kraftigt breddats med yrkesinriktade utbildningslinjer som – om de över huvud tidigare förekom – helt låg utanför högskolesektorn. Det kan erinras om att utbildning till lärare vid förskola eller primärskolans första årskurser i många länder ligger utanför universiteten.

Utvecklingen i riktning mot att en ökad andel av ålderskullarna går till högskolan och att ett mera varierat och yrkesinriktat utbildningsutbud ges är en gemensam företeelse i de ledande industriländerna. Sverige har just i fråga om utbudets bredd gått i riktning mot amerikansk modell. I andra europeiska länder har man stannat för att låta vissa postgymnasiala utbildningar utgöra en separat sektor inom den högre utbildningen. Universitetsreformen i Storbritannien på 60-talet innebar att man skapade ett skiljaktigt system med en klar bopskillnad mellan fullständiga universitet och skiljaktiga polytechnics. I USA låg utbildningen av lärare fram till sekelskiftet vid skiljaktiga normal schools, närmast seminarier av samma typ som förekom i de nordiska länderna. Dessa kunde genom förstärkning av lärarkompetens och ämnesstudier avancera till state colleges. Nästa steg var att genom en forskningskomponent bli state universities. Denna skiljaktiga akademiska drift har vi för övrigt kännning av i Sverige, där de läroanstalter som först var universitetsfilialer och därefter separata högskolor genom att, mot statsmakternas uttalade intentioner, söka vinna universitetsstatus genom forskning och inrättande av professorer.

Lärare—forskare

Medan universiteten ännu tog hand om ett eller annat tusental studerande, vilka utgjorde en liten andel av motsvarande ålderskullar, meddelades undervisningen till övervägande del av professorer eller docenter och motsvarande (t ex Privatdozenten i Tyskland och maître de conférence i Frankrike). Den tyska modellen hade den starkaste genomslagskraften i Europa och delvis i Förenta Staterna. Varje disciplin, som då ännu inte hade hunnit uppdelas i specialområden, var företrädd av en lärarstol med en professor som innehavare. De filosofiska fakulteterna i Uppsala och Lund (de båda statsuniversiteten) hade vid tillkomsten av 1907 års examensstadga vardera endast omkring 25 lärostolar. Utom professorerna undervisade docenter som i Sverige uppbar docentstipendium under begränsad tid. Tyskland hade ett system med Privatdozenten som kunde uppbära avgifter från studenterna. Det tyska systemet från mitten av 1800-talet med institut knutna till lärostolarna (framför allt i laborativt orienterade ämnen) gjorde sitt intåg också i andra europeiska länder, varvid professorn kunde ha någon amanuens eller assistent vid sin sida för att bistå med löpande praktiska uppgifter mera än med undervisning. I språkämnena kunde man ha utländska lektorer, vilka då närmast hade att svara för de praktiska språkövningarna. Det tyska forskningsuniversitetet av Humboldt-modell (Berlin) påverkade starkt det amerikanska universitetsväsendet som vid 1900-talets början hade en obetydlig sektor av forskarutbildning. Vid några universitet, Johns Hopkins och Chicago, hade man börjat inrätta departments i vissa ämnen med ett system av differentierad kompetens för undervisningen. Man saknade traditionen med det europeiska gymnasiet utan hade i stället den hybrid mellan sekundär- och tertiärskolning som college utgjorde, där undervisningen till stor del hade, och fortfarande har, gymnasiekaraktär.

I Europa var gränsen mellan grundutbildning och forskarutbildning flytande, eftersom huvuddelen av undervisningen på grundstadiet meddelades av professorer. I England hade man Oxbridgetraditionen med readers och lecturers vid sidan av professorerna. Varje studerande hade en tutor som särskilt övervakade dennas studiegång.

Explosionen under 60- och 70-talen av studerandeantalet på grundstadiet ledde till att kontakten mellan studenter och professorer uttunnades eller nästan helt försvann, eftersom tillgången av kvalificerade lärare inte tillväxte i takt med ökningen av de studerande. De starkaste reaktionerna mot detta förhållande förekom i Tyskland och Frankrike, där man sökte lösningar som bestod i att dels öka studerandeinflytandet (Drittelparität i Tyskland och lois d'orientation

i Frankrike) dels snabbt öka lärarantalet i mellangrader (Assistenten med doktorsgrad i Tyskland). En betydande ökning av antalet professorer inspirerad också av den fortskridande specialiseringen inom forskningen förekom också men var långt ifrån av samma storleksgrad som tillväxten hos övriga lärarkategorier, främst därför att undervisningsskyldigheten för professorer som regel var relativt begränsad.

I Sverige hade 1955 års universitetsutredning dels att ta ställning till hur man skulle komma till rätta med den ökande studerandetillströmningen, dels med det stora bortfallet. Det senare omfattade hälften av dem som skrev in sig i de filosofiska fakulteterna. Lösningen bestod i att i princip föreslå en sk automatik, vilken innebar att man i varje ämne dels skulle ha det antal lektorer som svarade mot den undervisningsvolym som förekom dels använda assistenter, som regel forskarstuderande vilka siktade på högre examina inom sina respektive ämnen. Professorer och docenter skulle i huvudsak reserveras för den högsta nivån (tre betyg och forskarutbildning respektive handledning). Därigenom upplöstes i realiteten kontakten på grundstadiet mellan forskare och studerande. Den som skriver dessa rader har gått tillbaka till gamla föreläsningsskataloger från sina grundstudier på 30-talet och funnit att cirka 80 procent av hans undervisning bestreds av professorer och 20 procent av docenter. När hans båda söner på 60-talet studerade vid Stockholms universitet, såg de knappast någon professor (tyvärr endast sporadiskt sin egen far!).

Tillsättning av professurer skedde före 70-talet i praktiken enbart på grundval av vetenskapliga meriter. På 60-talet tillsattes den universitetspedagogiska utredningen som lämnade förslag till pedagogisk utbildning av akademiska lärare. Lärarerfarenhet och pedagogisk skicklighet kom att starkare betonas än tidigare, även om vetenskapliga kvalifikationer, självfallet, fortfarande vägde tyngst. En professor undervisade bara en fjärdedel av den tid per år som åvilade en universitetslektor. Den senare avsågs explicit i den proposition som inrättade systemet med lektorer i slutet av 50-talet icke avsätta någon tid till forskning utan ägna huvuddelen av sin arbetstid utanför lärostolen till att förbereda undervisningen, givetvis med moment som bestod i att i vederbörliga publikationer följa utvecklingen i den egna disciplinen.

Högskolan i ett marknadsperspektiv

Det svenska systemet med kollektivavtal tillämpades tills helt nyligen också vid högskolor och universitet, där alla de ordinarie lärarna av samma tjänstetyp

var placerade i samma lönegrad — även professorerna — över hela landet, en företeelse som hade få motsvarigheter i andra länder. På flera håll gällde där villkoren för en akademisk marknad. De olika universiteten och högskolorna kunde konkurrera med varandra om studenter, lärare och forskare. Mest utpräglad var naturligtvis detta i länder med både statliga (delstatliga) och privata universitet, vilket var fallet i Förenta Staterna.

I större delen av Europa har universiteten av hävd varit statliga, oberoende av om de ursprungligen grundats av kyrkan eller av nationalstaten. Denna har, bortsett från de fonder universiteten mer eller mindre fritt kunde disponera över, varit den huvudsakliga finansiären. Därför har viss nationell uniformitet varit naturlig inom ramen för den lagstiftning som reglerat ett lands universitet. Samtidigt har dessa i flera stycken åtnjutit en betydande autonomi, som bl a tidigare på sina håll avspeglades i deras rätt till egen jurisdiktion. Behörighetskraven för tillträde reglerades som sagt med lagstiftning om avgångsexamen från gymnasium och motsvarande, men universiteten hade längre en betydande diskretionär frihet vad gällde antagning (och även prövning) av sökande.

Den formella utnämningen av professorer har varit en angelägenhet för staten, eftersom de i flertalet europeiska länder betraktas som ämbetsmän anställda av staten. Men valet av innehavare av ämbetet, liksom förhandlingar om bl a lönevillkor och liknande, har överlämnats åt vederbörande fakultet att bestämma. Praxis i exempelvis Tyskland har varit att en akademisk lärare som antingen redan innehar en professorsstol eller är docent med s k Habilitation erhåller en kallelse ("Ruf") till ett annat universitet meddelar sin fakultet detta och kan inleda förhandlingar om villkoren för att stanna kvar. Med andra ord: inom ramen för ett system med statsuniversitet har de enskilda akademiska läroanstalterna haft en betydande frihet vad gäller antagning av studerande och anställning av lärare och forskare. Innebörden av det sagda är att i Europa har inom en viss ram en akademisk arbetsmarknad existerat med vad detta innebär av incitament.

Mest utpräglad karaktär av marknad besitter det amerikanska universitetsväsendet. Konkurrensen förekommer inte bara mellan privata och delstatliga universitetssystem utan också inom dessa. I början av 60-talet utarbetade dåvarande presidenten för University of California, dvs statssystemet, Clark Kerr, en "master plan" för relationerna och differentieringen inbördes mellan de olika sektorerna inom systemet. Kalifornien har f n nio olika campus, ett antal statscolleges samt tvååriga högskolor, community colleges, med lokala styrelser. De som avslutat high school med vederbörligt diplom är, allt efter kvalifikation, garanterade inträde i någon av dessa sektorer. De som enligt hög-

skoleprov (Scholastic Aptitude Test) och rangordning i slutbetyg tillhör den bästa tiondelen kan antas vid något universitetscampus, där Berkeley är mest attraktivt. Nästa skikt av elever äger tillträde till fyraårigt college och övriga kan komma in på tvåårigt college. De som inte lyckats komma in på toppinstitutioner kan genom studieprestationer i college bli beförade till de förra. Sålunda kan studieresultat i statscollege medföra att vederbörande under de båda sista åren som undergraduate kan flytta över till något av universiteten.

Men statsuniversitetet i Kalifornien har att konkurrera med privatuniversiteten om studenterna och främst om forskarna – lärarna. Berkeley har att konkurrera med Stanford, båda världsledande inte minst som forskningsuniversitet. Privatuniversiteten rekryterar genomgående på riksbasis, vilket betyder att även andra ledande privata universitet, som Harvard, Columbia och Chicago, är med om att söka dra till sig begåvningar.

Den riksgiltighet som präglat examinationssystemet i Sverige och en rad andra europeiska länder förutsätter en viss uniformitet i studieplaner eller i varje fall i utbildningslinjer. Poäng förvärvade vid ett universitet kan läggas samman med dem som är erhållna vid ett annat universitet eller högskola. Det är mycket ovanligt att en amerikansk student, i varje fall på grundstadiet, bedriver studier vid mer än ett enda universitet. Skillnader i studieplaner och inte minst i kvalitet på undervisningen mellan universiteten som förekommer, utgör ett hinder, även om transfer of credits kan förkomma, ett avgörande som då diskretionärt fattas av vedebörande läroanstalt och inte av myndigheter. Att dessa skulle lägga sig i utformningen av utbildningslinjer och studieplaner skulle uppfattas som ett oerhört ingrepp i den akademiska friheten.

Styrning av utbildningen

I ett särskilt kapitel som jag författat till den bok ("Mot en internationellt konkurrenskraftig akademisk utbildning", Stockholm 1990, s 322–331) som professor Ulf af Trolle sammanställt som underlag för en kritisk analys i den högre utbildningen och högskoleforskningen i Sverige, har jag närmast diskuterat olika styrningsmodeller i Europa och USA och anställt jämförelser med Sverige. Här skall nedan vissa huvudsynpunkter anges.

Universiteten i Europa hade från början och långt fram i vår tid en kollegial styrning, ofta förenad med egen jurisdiktion i viktiga frågor. Denna kan sägas motsvara den kollegialitet som sedan lång tid har kommit att känneteckna det internationella vetenskapssamhället. Det inflytande som en person eller grupp

utövar skall i princip motiveras av den kompetens vederbörande besitter och av den allmänt erkända giltigheten hos vunna vetenskapliga insatser. Systemet främjade i det långa loppet den akademiska friheten men bäddade också för vissa avarter. Det talades på sina håll om professorsfeodalism.

Den kollegiala modellen har svårt att fungera i ett system med stora högskolor och universitet, helt enkelt därför att kollegerna tenderar att vara så många att beslutsfattande församlingar blir för stora och otympliga. Därför infördes i flera länder, bl a som en följd av enrulleringsexplosionen, byråkratiska styrelseformer med intressegrupper företrädna på olika nivåer. Detta var exempelvis fallet i Sverige med institutionsstyrelser i botten, därefter linjenämnder och fakultetsnämnder med en styrelse för den enskilda högskolan i toppen. Modellen medför krav på uniformitet med samma regler för alla institutioner och högskoleenheter i hela landet. Små anpassningsmarginaler till individuella förhållanden föreligger. Representationen av intressegrupper, framför allt i universitetsstyrelserna, leder lätt till att åtskilliga ledamöter mindre ser till hela universitetets bästa än till den egna gruppens intressen.

Före presidenten för University of California, Clark Kerr, har tillsammans med Marion Gade gjort en studie av universitetsstyrelserna i USA byggd på bl a enkäter med 1 400 styrelseledamöter ("The Guardians" 1988). Kerr finner att lekmannastyrelser sammansatta av ansedda och socialt framträdande ledamöter har fungerat väl i jämförelse med de styrelseformer han studerat på andra håll i världen. Han anger bl a följande fördelar.

1. Styrelsen värnar om det enskilda universitetets välfärd, ser till hela universitetets bästa och inte till vissa intressegruppers fördelar. Den begränsar sina insatser till att dra upp riktlinjer för universitetets allmänna policy.
2. Styrelsen skyddar universitetets undervisning och forskning från otillbörlig politisk, ekonomisk och byråkratisk inblandning utifrån.
3. Styrelsen överlämnar i sitt värnande om den akademiska friheten frågor om antagning av studerande, fastställande av studieplaner och tjänstetillsättningar till de olika akademiska organen, såsom de enskilda fakulteterna eller institutionerna.
4. Styrelsen ser som sin uppgift att söka balansera olika gruppintressen mot varandra. Vid svårare interna konflikter inom universitetet kan styrelsen fungera som en "högsta domstol".

Nämnas bör att 60-talets studentoroligheter i Tyskland ledde till försök med styrelseformer av typen ”Drittelparität”, dvs professorer, assistenter och studenter var i olika organ företrädade med var sin tredjedel. Snart blev det uppenbart att participationskravet kom i konflikt med kompetenskravet, inte minst vid tjänstetillsättningar. Författningsdomstolen i Karlsruhe kom genom ett utslag att utesluta eller starkt begränsa exempelvis studentdeltagandet vid tillsättning av professorer.

De förändringar som då detta skrivs (1991) skett i Sverige i styrelseformerna har inneburit en reduktion av intressegruppernas inflytande och en motsvarande vidgning av inflytandet för akademisk kompetens.

Behov av särskild ”stödundervisning”

City University of New York (CUNY) införde för ett par årtionden sedan ett system som innebar att alla som genomgått high school och fått vederbörligt diplom också i princip skulle antas vid universitetet. Detta innebar att man fick en enorm spridning, inte minst vad gällde basfärdigheterna, hos de antagna. Det var vanligt att finna studerande vars läs- och skrivfärdigheter låg på sjunde årskursens nivå. Detta ledde till att CUNY fick sätta in betydande resurser för att anordna ”remedial courses” i syfte att bringa de nyinskrivna upp till samma nivå som studerande i tidigare antagningssystem självklart hade legat på.

I Sverige har antalet högskolestuderande i procent av de relevanta åldersskullarna som bekant mångdubblats sedan 50-talet. Krav har rests på att man ytterligare drastiskt skall öka antalet studieplatser. Motivet härför är numera främst ekonomiska, dvs att öka landets konkurrenskraft på den internationella marknaden. Även under perioder av recession och arbetslöshet har utbildning bedömts vara en ekonomiskt mera försvarbar åtgärd än arbetslöshetsunderstöd. Problemet med ökad antagning är dock som alltid att detta kan ske – och i vissa fall måste ske – på bekostnad av kvaliteten. Vid åtskilliga tillfällen har förslag framförts om inrättande av ett inledande college-betonat studieår. Förslaget från företrädare för fackhögskolorna har då inneburit att man skulle bjuda kortare kurser om fem–tio veckor i ämnesområden som matematik och statistik. Men då det gäller utbildningslinjer med ringa konkurrens och enstaka ämnesstudier, måste därtill läggas kurser som tränar basfärdigheter, framför allt den skriftliga behandlingen av modersmålet.

Några avslutande kommentarer

Man har i dessa dagar anledning att fråga sig: vilka återverkningar kommer svensk anslutning till EG att få på det svenska högskolesystemet? Vi kommer ju att få en gemensam europeisk arbetsmarknad för bl a akademiker, inte bara sådana bland dessa som redan utbildats för olika professioner utan också för akademiska lärare och forskare. De senare är lättare att flytta på, eftersom flertalet redan genom verksamheten i hemlandet tillhör den internationella akademiska gemenskapen. De förra måste i den yrkesutbildning som innebär viss legitimering eller diplomerings finna sig i viss anpassning till andra krav.

Vi kan vänta oss krav på viss harmonisering av studieprogram och studieplaner inom yrkesområden där högskoleutbildning krävs. Det kan inom vissa områden aktualisera svåra problem. Ett sådant är exempelvis kraven på lärarnas ämneskunskaper som varierar starkt länder emellan och där svensk ämneslärarutbildning ligger på lägre nivå än den på kontinenten. Kraven på språkkunskaper hos högskolestuderande kommer att stiga. I nuläget är nivån på kunskaperna i engelska hos svenska gymnasieelever efter många års studier hög internationellt sett. Men i gengäld är kunskaperna i tyska och franska väsentligt sämre än de var hos den genomsnittlige nybörjaren vid högskolan för 30–40 år sedan. Detta innebär ett svårt hinder för svenskt deltagande på bred basis i de olika EG-program, främst ERASMUS, som syftar till att utbyta studerande de europeiska länderna emellan.

LARS HEDIN

Universitetens nya frihet: frihet till internationellt samarbete

Inom fysik och naturvetenskap finns ett väl utvecklat internationellt samarbete, och det samma gäller många andra områden inom universiteten. Det är emellertid viktigt att öka detta samarbete vilket kan ske genom att förbättra förutsättningarna. Så behöver vi t ex många fler stipendier för nydisputerade forskare ("postdocstipendier"), bättre förutsättningar för gästforskare m m. Detta gäller både för svenskar som vill åka utomlands och vice versa. Vi behöver bättre förutsättningar för det internationella samarbetet såsom tillgång till gästbostäder och lokaler där forskare kan mötas ("faculty club"), samt en organisation för att ta hand om våra gäster och deras familjer. Vi behöver också ett utbyggt europeiskt samarbete. För fysiker finns "European Physical Society, EPS", vilket emellertid ännu har långt kvar till den mycket aktiva roll som t ex "American Physical Society, APS" spelar. Allt detta kostar pengar. När nu universiteten får en ökad frihet är det då befogat att välja att prioritera det internationella samarbetet? Skall vi göra detta genom att omprioritera resurser inom universiteten och/eller genom att få forskningsråd, vetenskapsakademi och andra nationella organ att satsa mer på internationellt samarbete? Eller kan vi få extra resurser för detta?

Det diskussionsinlägg jag gör här är skrivet utan att på något sätt försöka ta upp de internationella frågorna på ett fullständigt sätt. Jag ger helt enkelt mina spontana synpunkter utgående från min personliga erfarenhet som fysiker och från min verksamhet vid Lunds universitet och andra ställen. Det är mitt hopp att en del av mina erfarenheter, mutatis mutandis, kan vara relevanta också för andra discipliner och orter.

Bakgrunden

Den 18 september 1988 undertecknade ett antal rektorer vid europeiska universitet en universitetens "Magna Charta". Där framförs ett antal grundläggande principer om universitetens oberoende, om deras frihet att sköta forskning och undervisning samt om deras strävan efter universell kunskap. Med detta hävdar man gamla traditioner som har djupa historiska rötter, man kan t ex tänka på den roll Paris- och Praguniversiteten spelade under trettonhundratalet. I början av artonhundratalet utvecklade de engelska parlamentsledamöterna Haldane och Fischer principer vilka ligger nära 1988 års Magna Charta. De hävdade att universiteten skulle ha sex grundläggande friheter: att välja sina studenter, att anställa lärare, att bestämma kursplaner och examination, att balansera forskning mot undervisning, att bestämma sin storlek och tillväxttakt samt att ha eget ekonomiskt ansvar. Statsmakterna skulle skjuta till ett årligt belopp utan krav på inflytande över universiteten.

En ny frihet

Svenska universitet har länge varit mycket hårt reglerade, men under det senaste decenniet har man närmat sig Magna Chartas principer och med nyordningen efter 1 juli 1993 får universiteten en hög grad av självständighet och ansvar. De möjligheter den nyvunna friheten ger är svåra att överblicka. Det är som om man plötsligt släppt en fånge fri, och han står där villrådig inför alla valmöjligheter och skrämmd av det ansvar detta innebär.

Det gamla systemet kännetecknades av en dragkamp mellan universiteten som pressade på för olika resurstilldelningar och departement som ville hålla igen på utgifterna. Saker som kunde beskyllas för att vara lyx eller odemokratiska hade låg prioritet. Dragkampen kunde urarta till ett taktiskt spel, där statsmakternas totala kostnad var av underordnat intresse.

Det gamla systemet hade en stor fördel, när det inte fanns resurser eller något gick snett kunde man alltid skylla på storebrors snålhet och dumhet. Nu kommer vi bara att ha oss själva att skylla!

Vi kommer att få slåss på två fronter, dels för att öka de totala resurserna, dels för att disponera dem på bästa sätt. Samhället lägger en mycket liten del av sina resurser på högre utbildning och forskning och det finns mycket goda skäl att öka denna del. Få saker torde i långa loppet vara en bättre investering. Någon plötslig kraftig ökning, hur välbefogad den än skulle vara, kan vi dock

knappast räkna med. Vi borde däremot kunna räkna med åtminstone den nuvarande reala resurstilldelningen. På sikt kommer eventuellt ökad tilldelning att kraftigt bero på hur vi sköter oss, och kan därmed bli olika för olika universitet.

Det helt avgörande för att vi skall kunna handskas med vår nyvunna frihet är en bra *beslutsorganisation*. Denna kan ej byggas efter näringslivets mall, eftersom verksamhetens mål är så olika. Ett universitet skall producera forskning och utbildning. Hur detta skall gå till avgörs bäst av forskarna och lärarna själva, och de beslutande organen skall därför ej tillsättas uppifrån utan genom val av forskarna och lärarna. Beslutsorganen bör vara små, enligt Parkinsons lag helst ej över tio personer. Medlemmarna i de olika organen måste vara kunniga och oväldiga samt ha ett reellt ansvar inför sina väljare.

Det är också viktigt att ha en bra *valprocedur*, genomförd med engagemang och intresse. Detta engagemang bör komma när det blir klart för alla vilket ansvar och vilka möjligheter våra styrelser (institution, sektion, fakultet, universitet) har och kommer att få. Man kan följa en procedur liknande den APS och EPS använder. Först nomineras kandidater genom brev undertecknat av exempelvis tre personer. Brevet innehåller en redogörelse av kandidaten om vad han vill arbeta för. En valberedning föreslår två eller tre namn för varje valbar post. Förslaget tar hänsyn till att man vill ha en bra avvägning mellan ämnesområden etc. Med utskicket till väljarna följer en kort beskrivning av kandidaternas bakgrund, bilder av kandidaterna samt deras egna redogörelser.

En annan faktor av stor betydelse för ett framgångsrikt universitet är en god *personalpolitik*. Personalen är universitetets helt avgörande resurs. Utan skickliga och engagerade forskare och lärare räcker ej den bästa planering. När vi nu får ansvaret för anställning och lönesättning är detta vår viktigaste fråga näst efter beslutsorganisationen. Den är viktig för det dagliga arbetet, och den är viktig för att dra till oss de bästa kapaciteterna. Denna inställning måste fås att också helt genomsyra universitetets administrativa personal, de skall inte vara statsmaktens företrädare utan universitetsorganens förlängda arm.

Utveckling av det internationella samarbetet

Universiteten kommer att för en lång tid framåt ha stora problem med att axla sitt nya ansvar, särskilt att utveckla en god beslutsorganisation och personalpolitik. Det finns också en lång rad frågor att lösa, och en viktig sådan är att utveckla det internationella samarbetet. Jag kommer nu att ta upp några brister när det gäller det internationella samarbetet som jag anser bör åtgärdas.

(I) Postdocstipendier

Naturvetenskapliga forskningsrådet (NFR) hade 1991 89 sökande till tretton postdocstipendier i fysik. Liknande siffror finns för andra områden. Detta är alldeles för få stipendier. Universiteten har en sned åldersfördelning med stor brist på yngre forskare, och det är vitalt att vi kan rekrytera dugliga nya forskare. Den normala rekryteringsvägen innebär ett tvåårigt postdocstipendium, följt av en fyraårig forskarassistenttjänst. En vid detta laget cirka trettiofemårig forskare kan nu välja mellan att söka en fast lärartjänst vid universitetet, dvs ett högskolelektorat eller en professur, eller att starta en annan karriär.

För en sund rekrytering till forskarassistenttjänsterna måste vi ha ett gott urval. Normalt vill man inte välja en nydisputerad, eftersom det då är svårt att urskilja handledarens insats. Det är därför rimligt att man ger många fler postdocstipendier än det finns tillgängliga forskarassistenttjänster. Stipendiaten är ofta vid ett utländskt universitet, och hans erfarenheter är en god merit oavsett om han satsar på en akademisk karriär eller ej.

Utländska postdocs som kommer till Sverige ger en viktig vitalisering av forskningen och värdefulla kontakter för framtiden. En utbyggnad av detta stöd ökar möjligheterna för att fler svenskar kan få ett postdocstipendium betalat av den utländska värdinstitutionen. Det skall nämnas i sammanhanget att NFR också stöder utländska postdocs genom "öppna" stipendier tilldelade olika forskargrupper.

Forskningsråden är ekonomiskt pressade av långsiktiga åtagaden, och gjorde säkert sitt bästa för att få fram resurser till postdocstipendier. Universiteten har som alltid ont om rörliga resurser. Det tycks vara lättare att få anslag till utrustning än till tjänster åt de unga.

Den nya friheten måste användas för att bygga upp reserver för universiteten som ger handlingsfrihet. Det brukar framhållas att det amerikanska systemets styrka är dess pluralism. Översatt till svenska förhållanden borde det finnas mer än en källa för postdocstipendier, när NFR har svårigheter borde man kunna vända sig till universiteten. Ansökningstrycket på postdocstipendier varierar år från år och det måste finnas en flexibilitet i att handskas med situationen.

(II) Gästforskare

Gästforskarfinansieringen har en rimlig pluralism. Förutom forskningsråden har ofta universiteten källor för gästforskarstöd, vetenskapsakademien har utbytesprogram etc. Programmet här ligger mer på det administrativa planet. För korttidsbesök kunde man förr ge skattefria per diem. Nu är dessa beskattade och dessutom belagda med lkp. Detta är helt fantastiskt. Våra gäster utnyttjar

inte våra sjukhusförmåner fritt, avgiften för en icke-mantalsskriven utlänning att få svensk sjukvård är mycket stor. Vi skall inte bygga upp pensionsfonder åt våra gäster, dem får de aldrig nytta av, och dessutom betalar de själva till pensioner på hemmaplan. Per diem-bestämmelserna är en ren administrativ miss när det gäller gästforskare.

Vi behöver vidare lämpliga tjänster för våra gästforskare. Det borde vara möjligt att inrätta temporära högskolelektorat eller professurer som ej är belastade med lkp.

(III) Gästbostäder

Det är ofta problem att hitta bostäder åt gästforskare, både när det gäller kortare och längre besök. Vid svenska universitet har studenterna lyckats organisera, finansiera och bygga ett stort antal studentbostäder. Ofta har de visat stor hjälpsamhet genom att låta gästforskare använda studentrum. Bättre vore om universitetet hade tillgång till egna bostäder. Vid Lunds universitet finns ett gästhem med plats för ett tiotal gäster. Detta är mycket populärt, och sannolikheten är låg för att det skall finnas en ledig plats även när man frågar långt i förväg. Gästhemmet är intressant mötesplats för forskare av olika åldrar och discipliner. Fler gästhem kan vara värt att arbeta för i universitetets långsiktiga planering.

(IV) "Faculty club"

Många universitet saknar en naturlig mötesplats. En plats där man kan äta vardagslunch till rimligt pris, ordna luncher och middagar för mindre sällskap, dricka kaffe, läsa tidningar och tidskrifter samt träffa kolleger. Det är också bra om det finns kafeterior där studenter och lärare kan träffas, och sådana har på flera ställen kommit till i studenternas regi. Som det nu är åter många lunch på den egna institutionen, och de spontana konaktmöjligheterna över ämnesgränserna är små. Detta är ett problem som universitetet kunde ta tag i. Liksom studenterna lyckats engagera sponsorer och näringsliv, borde detta vara möjligt också för universitetet. Många universitet har forskningsbyar vilka kunde vara intresserade av ett samarbete för att finansiera en faculty club.

(V) Sociala program för gästforskare och deras familjer

Vi tar säkert väl hand om våra gästforskare när det gäller forskningen. Det är därför som de bjudits in. Men hur är det med livet utanför universitetet? Det är också många praktiska problem att lösa med bostad, skattemyndigheter, försäkringar, etc. En gästforskare och hans familj kan lätt känna sig isolerade och

utanför. Vid många utländska universitet har man välorganiserade program för att ta hand om sina gäster. Vid t ex Lunds universitet finns "Lund University Foreign Friends, LUFF", med ett mycket blygsamt stöd från universitetet. Jag har ofta hört mycket tacksamma ord om denna verksamhet, och jag vet när jag själv varit utomlands hur jag uppskattat motsvarande verksamheter. Detta är personalvård i bästa betydelse, och en utomordentligt viktig funktion inom universitetsvärlden, särskilt i ett klimat av ökande interantionalisering av forskning och utbildning.

(VI) Sverige och europeiskt samarbete

Svenska fysiker har länge följt och aktivt deltagit i EPS arbete. Många är också medlemmar i APS och kan från deras utskick och medlemstidskrift, Bulletin of the American Physical Society, följa dess verksamhet. APS har varit verksamt betydligt längre än EPS, och utvecklat ett bredare register av aktiviteter. Så har man t ex engagerat sig i undervisningsfrågor och en del samhällsfrågor. Bland annat redovisade man vetenskapsmännens stora skepsis mot "star war"-projektet.

I samband med den ökande europeiska integrationen planerar EPS en utvidgning av verksamheten, och detsamma gäller förmodligen också inom andra fält än fysiken. Man vill bland annat samordna och ta över mycket av de nationella fysikersamfundens uppgifter. Det vore värdefullt om Sverige kunde bidra till denna breddning av verksamheten hos europeiska samarbetsorgan. Här vilar vanligen det svenska engagemanget på "ideell" grund i den mening som att kostnaden för att delta i möten med europeiska samarbetsorgan måste bäras av den egna institutionen. Man kan fråga sig om det inte vore rimligt att universitetet eller kanske fakulteten hade en fond för sådana kostnader, det europeiska samarbetet är en vital fråga för våra universitet.

Avslutande kommentarer

Det är troligt att det internationella samarbetet kommer att spela en ökande roll, och då speciellt det europeiska. Jag tror inte det är praktiskt att universitetet försöker styra detta samarbete genom att skapa en stor formell apparat. Snarare kan universitet hjälpa enskilda forskare och forskargrupper genom att skapa goda förutsättningar såsom exemplifierats i punkterna (I)–(V) ovan. En del av dessa insatser kräver ökade resurser och jag tror det är mycket väl användbara sådana.

Det är viktigt att universiteten bygger upp fonder som ger rörelsefrihet att t ex ge postdocstipendier ett år när det är ovanligt stort behov av sådana, att inrätta en professur när ett akut behov uppstår, eller att kunna behålla en skicklig yngre forskare när det inte råkar vara några tjänster tillgängliga.

Bygger man upp fonder blir de säkert utsatta för ett mycket hårt tryck. Detta kräver stor disciplin hos universitetets organ, och betonar vikten av att val till dessa sker på ett demokratiskt sätt och att ett ansvar utkrävs för de åtgärder de vidtagit. Vi behöver arbeta för att ledningsuppdrag vid universitetet blir betraktade som en merit och inte som ett nödvändigt ont.

BENGT GUSTAFSSON

Skapa gott renommé för svensk utbildning och forskning!

”Universiteten är den europeiska humanistiska traditionens förvaltare, deras ständiga strävan är att uppnå universell kunskap. För att kunna uppfylla sin uppgift måste de bortse från alla geografiska och politiska gränser och därigenom bekräfta den tvingande nödvändigheten av att skilda kulturer får lära känna och påverka varandra.”

”Undervisningen och forskningen vid universiteten får inte åtskiljas om utbildningen skall kunna motsvara förändrade behov, samhällets krav och vetenskapliga framsteg.”

”Såväl rekryteringen av lärare som regleringen av dessas anställningsvillkor bör vägledas av principen att forskning och undervisning är oskiljaktiga.”

”Universiteten – och i synnerhet de europeiska – anser att ömsesidigt utbyte av information och dokumentation och ständigt fler forskningsinitiativ är av fundamental vikt för en fortsatt kunskapsupbyggnad.

Därför främja de – i enlighet med sina äldsta traditioner – rörlighet bland lärare/forskare och studenter.”

Citaten är hämtade ur den frihetsförklaring som de europeiska universitetsrektorerna undertecknade när universitetet i Bologna firade sitt 900-årsjubileum 1988. Denna universitetens Magna Charta bör givetvis vara vägledande även för våra rektorers faktiska handlande vid sina högskolor – annars blir frihetsförklaringen enbart en akt av tomhet.

Rektorernas ansvar

Rektorerna har ett stort ansvar för att verksamheten bedrivs på en hög internationell nivå. Rektorerna är tillsatta på sina tjänster för att vara högskolans

främsta företrädare. Lärarna/forskarna och studenterna skall utkräva detta ansvar för att de i sin tur skall kunna bedriva forskning och undervisning av hög kvalitet i paritet med de internationellt sett bästa universiteten. Goda prestationer skall därefter belönas generöst genom höga löner och bättre anställningsvillkor för de anställda och examina med höga betyg och goda karriärmöjligheter för studenterna.

Målet att de svenska universiteten skall tillhöra de främsta i en internationell konkurrens uppställdes av regeringen i 1987 års forskningsproposition. Riksdagen hade inga invändningar mot detta höga mål. Inte heller lärarnas/forskarernas och doktorandernas egen fackliga organisation hade några invändningar, tvärtom har de livligt understött alla ansträngningar för att uppnå högre kvalitet inom högskolans grundläggande verksamheter; forskning och utbildning.

I Bertil Östergrens anda

Vilka mål har då en internationaliserad högskola? Någon har antytt att allt som är värt att säga sades redan i början av 1970-talet av Bertil Östergren och hans av UKÄ tillsatta internationaliseringsutredning.¹ Det kan därför vara av intresse att erinra om några av de Östergrenska tankarna och förslagen.

”En förutsättning för internationalisering – som innebär mer än ytliga komparationer och ytligt faktameddelande – är internationellt inriktad forskning.

Genom internationellt inriktade forskarutbildningskurser, val av forskningsprojekt och samverkan med utländska institutioner kan forskarutbildningen ges en internationell inriktning. Detta kan i sin tur befrukta grundutbildningen och får i själva verket på sikt ses som en av förutsättningarna för en genomgående internationalisering av denna genom dess effekter på lärarekryteringen, på lärostoff och läromedel.

... en internationalisering av universitetsutbildningen (måste) i avgörande grad bygga på lokalt intresse och lokala initiativ. Den centrala styrningen måste utformas så att den främjar innovationer och aktivitet ute på fältet. Den skall tillgodose de övergripande samhällsmålen men motverka den tröghet, stelhet och detaljreglering, som ofta karakteriserar utbildningssystem.”

I betänkandet anges att främmande språk kan användas på främst tre olika sätt i universitetsutbildning:

- kurslitteratur på främmande språk
- undervisning på främmande språk och
- genom seminarieuppsatser och andra arbetsuppgifter som presenteras på främmande språk.

Beträffande läromedel framhålls att det ligger en fara i alltför pedagogiskt skraddarsydd läroböcker:

”Studiet kan i alltför hög grad komma att anpassas till provinsiella, mer eller mindre ’korvstoppningsbetonade’ studieplaner och utbildningskrav, medan internationellt mer vidsynta och generellt problemanalyserande läroböcker kommer i skymundan. I dubbelt måtto kan alltså en överdriven nationell universitetspedagogik med hård inriktning mot en informationskvantifierande målsättning innebära ett hinder för en internationalisering av universitetsutbildningen.

Ett hinder för universitetsundervisning på främmande språk – liksom för svenska universitetsutbildades kommunikation över huvud taget på andra språk än svenska – kan ha varit universitetsutbildningens traditionella inriktning på lingvistisk perfektion. En omvärdering på denna punkt kan undanröja irrationella hämningar och främja användning av främst engelska som undervisningsspråk.

Redovisning av studieresultat och arbetsuppgifter på främmande språk borde i ökad utsträckning komma till stånd. I den mån arbetsuppgifterna grundar sig på litteratur på utländskt språk borde det vara naturligt, att redovisningen också sker på det i den använda litteraturen vanligaste främmande språket.”

Därmed nog av citat, men de är så tidlösa och allmängiltiga att de förtjänar att ständigt upprepas och bli påmind om. De säger också att det inte finns några genvägar till kvalitet och internationalisering; all framgång bygger på vanligt hårt arbete och att ansvaret för utförandet måste åvila de enskilda lärarna/forskarna och studenterna.

En varning på sin plats

När ett område eller en fråga kommer på modet dyker det alltid upp opportunister och förståsiggpåare. Dessa driver alltid uppfattningen att de som tidigare svarat för verksamheten inte längre klarar detta. Nya krav och metoder kräver nytt management och ny ledning. Översatt till det nu aktuella spørsmålet betyder det att lärarnas/forskarnas och studenternas roll och uppgifter lätt glöms bort i den nymornade internationaliseringens yra. Det föreligger påtagliga risker för att strävandena till internationalisering – i Sverige likaväl som utomlands – kvävs av förlamande byråkratier.

Uppväxten av dylika byråkratiska obehövligen överbyggnader dyker även upp vid vissa mindre högskolor och inom lärarutbildningen på ett annat område. Det avser försöken att hantera de medel för forskning som erhållits i 1990 års forskningsproposition.

Det verkar som om en del högskolor tänker avsätta avsevärda resurser till att inrätta särskilda ledningsorgan för styrning och fördelning av de knappa medlen. I själva verket kommer förmodligen denna administrativa ledning att dra mer resurser än de medel som står till forskningens förfogande. Verksamheten vid dessa enheter präglas av en uttalad ovilja att ge lärarna och studenterna det nödvändiga ansvaret för hur verksamheten skall bedrivas. Dylika tendenser måste med all kraft motverkas.

En förutsättning för våra egna högskolors deltagande i det internationella samarbetet bör präglas av en strävan att minimera byråkratiska regler av alla slag som förhindrar eller försvårar det internationella umgänget och penningflödet mellan enskilda lärare/forskare och de penningbeviljande organen.

Internationaliseringens krav

Det första och främsta kravet som bör uppställas är att i princip alla universitetslärare bedriver egen aktiv forskning. Den svenska forskningsvolymen beräknas uppgå till ca 1 procent av all forskning. 99 procent av all ny kunskap produceras utomlands. Målet att all högskoleutbildning skall bygga på vetenskaplig grund kräver därför att lärarna har förmåga att hämta hem kunskap som nästan uteslutande produceras utomlands.

Ökade krav på en internationaliserad högskoleutbildning understryker därmed kravet på att högskolelektorerna åläggs en forskningsskyldighet om minst en tredjedel av sin arbetstid. Denna forskningsskyldighet bör givetvis omfatta

alla högskolelärare. Det betyder att alla lärare framgent bör tillsättas med behörighetskrav på genomgången forskarutbildning. Undantag från regeln bör dock gälla för lärare i konstnärliga ämnen samt vissa lärarutbildare.

Ett stort problem är dock att endast ca 10 procent av högskolans 5 000 högskoleadjunkter har disputerat. Mycket stora resurser bör avsättas för dessa lärares kompetensutveckling. De adjunkter som uppnått doktorskompetens (motsvarande) bör få sina tjänster omvandlade till högskolelektorat.

Kravet på forskning i tjänsten torde i realiteten vara det enda sättet på vilken den svenska högskoleutbildningen kan ges en varaktig internationell standard. Här gives inga genvägar.

En internationaliserad utbildning fordrar att väsentliga moment kan inhämtas direkt från det språk som används i vetenskaplig litteratur. Det innebär att lärarna bör tillse att undervisningslitteratur som finns på främmande språk inte väljs bort till förmån för sämre inhemska böcker och kompendier.

Som angavs i det Östergrenska betänkandet behöver man inte eftersträva lingvistisk perfektion om undervisningen skall bedrivas på främmande språk. En något lägre ambition inom detta område bör leda fram till att en ökad andel av undervisningen kan meddelas på främst engelska.

Universitetslärarna bör ha egen erfarenhet av undervisning och forskning utomlands. Så är också genomgående fallet inom medicin, matematik, naturvetenskap och de forskningsinriktade delarna av det tekniska utbildningsområdet. Områden där lärarna har en lägre grad av internationell erfarenhet återfinns inom juridik, delar av det samhällsvetenskapliga området och framför allt lärarutbildningarna.

De områden som har få lärare med internationell bakgrund sammanfaller med de områden som har få lärare med forskning i tjänsten. Sambandet är särskilt påfallande inom lärarutbildningen. Lärarutbildningen är dessutom troligen det enda verksamhetsfältet där det de senaste decennierna pågått en närmast medveten sänkning av kompetenskraven bland lärarna. Lediga lektorat har nästan uteslutande omvandlats till adjunktstjänster utan krav på forskarutbildning. Vilket ansvar har rektorerna tagit?

Det naturliga sättet för universitetslärare att erhålla internationell erfarenhet är genom forskarutbildningen och att en del av denna utbildning förläggs till utländskt lärosäte eller forskningsinstitution.

Doktorander och yngre lärare utgör således en mycket viktig kategori i det internationella samarbetet. De har normalt inga egna etablerade kontakter utomlands. Kontakterna går naturligt via handledare och andra etablerade forskare vid institutionerna. För doktoranderna och de yngre lärarna är det

mycket angeläget att de får bygga upp egna internationella kontaktnät. De har heller inte blivit så etablerade att de kan finna de rätta vägarna i anslagsdjunglerna kring de nationella och internationella penningkällorna.

Det borde vara naturligt för fakultetsorganen och forskningsråden att ta ett stort ansvar i strävandena att etablera de yngre lärarna i dessa sammanhang. (När t ex blir det vanligt för forskningsråden att ta emot och bedöma ansökningar från lärare inom lärarutbildningen och de nya ingenjörsutbildningarna?)

Deltagande i internationell forskningsmiljö är i hög grad beroende av direkta kontakter mellan lärare/forskare och studenter i olika länder. De snabbt förbättrade tele- och datakommunikationerna snarast ökar än minskar detta behov. Därför bör alla högskolelärare med viss regelbundenhet (tre–sex månader vart femte år) kunna förlägga sin tjänstgöring till utländskt lärosäte. Dylig utlandstjänstgöring skall därvid kunna inräknas i den ovan angivna forskningskyldigheten.

Ett annat och med tiden förhoppningsvis allt vanligare sätt att öka internationaliseringen är att anställa utländska lärare vid våra universitet och högskolor. Lärartjänster skall alltid tillsättas med den mest meriterande av sökande. Detta gäller oavsett nationellt ursprung eller hemvist. Arbetstillstånd bör ges generellt för utländska universitetslärare som erhåller anställning vid de svenska lärosätena utan särskilda kontroller och tillstånd. AMS och Invandrarverket skall alltid och utan särskild prövning ge utländska medborgare arbets- och uppehållstillstånd i Sverige när de förordnats på tjänst som högskolelärare. Någon prövning av lämpligheten av sådana tillstånd skall heller inte göras av fackliga organisationer. Universiteten borde vid tjänstetillsättningar anställa utländska sökande om de är högre meriterade än sökande som kommer från svenska universitet även om svenskar blir arbetslösa.

De utländska och nordiska lektorerna har en viktig lärarroll inom högskolornas språkutbildning. Dessa lektorer bör – oavsett om de har tidsbegränsad anställning eller inte – stimuleras att med täta mellanrum upprätthålla en aktiv kontakt med den kultur och det språk som talas i hemlandet. Självfallet är den bästa metoden att lärarna regelbundet kan vistas i det land där deras modersmål talas. Arbetsgivaren bör givetvis svara för reskostnader och fördyrade levnadsomkostnader.

I det Östergrenska betänkandet skrevs för snart tjugo år sedan att ”En bättre och breddad språkfärdighet hos de universitetsutbildade är en brådskande angelägenhet; det går inte att bara vänta på reformer av skolväsendet”. Frågan är vad som hänt under dessa år?

Ett sätt att snabbt öka språkfärdigheten bland universitetslärarna är att skicka dem utomlands på kvalificerad språkutbildning. Staten/högskolorna har här mycket att lära av näringslivet. När företagen inser att deras anställda behöver bättre språkkunskaper för verksamhetens, vinstens och överlevnadens skull tvekar de inte. Denna attityd behöver även högskolorna ta till sig.

Rektorerna har också haft denna chans. Men de flesta har förmodligen inte brytt sig eller vetat om den. Goda undantag finns dock.

Vad jag tänker på är att högskoleområdet i 1989/90 års avtalsrörelse erhöll ca 50 miljoner för kompetensutveckling. Högskolorna skulle kunna använda dessa pengar för att ge adjunkterna inskrivna i forskarutbildningen möjlighet att slutföra sina studier på tjänstetid. Ett annat användningsområde kunde vara språkutbildning av nyckelpersonal, dvs lärarna.

Resultaten torde dock bli det vanliga i sådana här sammanhang, dvs alla prioriteras lika. Ingen skillnad görs mellan lärare/forskare/doktorander, administratörer eller städpersonal. Säreigna så kallade jämställdhetsskäl får motivera att miljon efter miljon läggs ut för att göda krogar, cateringfirmor och konferenshotell. All personal samlas på detta sätt för att gemensamt utarbeta högskolans eller institutionens mål. Detta är befängd. – Kan det vara rektorernas medvetna prioriteringar i de lokala förhandlingarna?

Deltagandet i det internationella vetenskapssamhället innebär att verksamheten ständigt utsätts för en kvalitativ utvärdering. Att utsätta forskningsresultat för öppen och internationell akademisk kritik bör vara metoden för bedömning av lärarnas och doktorandernas arbetsinsatser och arbetsmetoder. Därigenom kan vi finna de bästa formerna för fördelning av forskningsresurser, produktivitetsförbättring av verksamheten m m.

Den kvalitativa granskningen av grundutbildningen bör ske med likartade metoder som vad gäller för forskningen. Internationella utvärderingskommisioner bör kunna granska utbildningen såväl vad gäller för högskolans yrkesutbildningar som de enskilda ämnena/disciplinerna. Särskilt rektorskonferenserna bör ta initiativ till dylika utvärderingar. Ett annat sätt att utvärdera är att låta verksamheten granskas av externa examinatorer genom att de får svara för viss examination inom grundutbildningen.

Det internationella renommé svensk högre utbildning och forskning erhåller – positivt eller negativt – är ett mått på verksamhetens kvalitet. Därvid betygsätts även våra lärare/forskare och studenter. Graden av internationellt renommé är det bästa och egentligen det enda effektivt fungerande instrumentet för utvärderingen av högskolans verksamhet.

¹ Den avgångne SACO-direktören Bertil Östergren fick i början av 1972 i uppdrag av universitetskanslerämbetet att leda en internationaliseringsutredning. De i denna uppsats återgivna citaten är hämtade ur utredningens betänkande III från 1973 "Att internationalisera universiteten".

Författarna

Lars Beckman – Rektor för Umeå universitet

Monica Bergman – Högskoleadjunkt för lärarutbildning vid högskolan i Falun/Borlänge

Sigbrit Franke-Wikberg – Professor i pedagogik vid Umeå universitet

Bengt Gustafsson – Ombudsman hos SULF, Sveriges universitetslärarförbund

Bo Gustafsson – Professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet, föreståndare för SCASS

Sverker Gustavsson – F d statssekreterare, docent i statskunskap vid Uppsala universitet

Lars Hedin – Professor i fysik vid Lunds universitet

Torsten Husén – Professor emeritus i internationell pedagogik

Ingemar Lind – Rektor för Örebro högskola

Sara Lönnerblad – Förbundsjurist hos SULF, Sveriges universitetslärarförbund

Ingemar Mundebo – Generaldirektör och chef för Riksrevisionsverket

Rune Persson – Prefekt vid sociologiska institutionen vid Lunds universitet

Olof Ruin – Professor i statskunskap vid Stockholms universitet

Bo Sandberg – Revisionsdirektör vid Riksrevisionsverket

Peter Stenkula – Högskolelektor i internationell ekonomi vid Lunds universitet

Stig Strömholm – Rektor för Uppsala universitet

Bo Södersten – Professor i nationalekonomi vid Lunds universitet

Per Unckel – Utbildningsminister

Håkan Westling – Rektor för Lunds universitet

Ulla Åkerström – Doktorand i italienska vid Göteborgs universitet

Stig Strömholm – Rektor för Uppsala universitet

Bo Södersten – Professor i nationalekonomi vid Lunds universitet

Per Unckel – Utbildningsminister

Håkan Westling – Rektor för Lunds universitet

Ulla Åkerström – Doktorand i italienska vid Göteborgs universitet

UKAS, PUKAS, U68, H75 står som monument över centralstyrningen av universitet och högskolor. Traditionellt har svenska universitet varit underordnade statens ledning och de lokala variationerna har varit begränsade. De senaste årens utveckling inom högskolan har dock knappast varit lyckosam med storskalighet och "demokratiska" styrelseformer som inte lett till kvalitet och förnyelse.

Nu svänger pendeln tydligt tillbaka. Vi är på väg bort från uniformiteten. Decentralisering och självbestämmande står åter högt i kurs. Är det då risk för att vi går mot en ny extrem, att vi får inslag av godtycke och sänkt kvalitet?

Pendeln svänger redovisar ett brett spektrum av uppfattningar som delvis bryter sig mot varandra. Ledande forskningspolitiker och högskolans rektorer, lärare, forskare och studerande finns företrädda. Såväl formerna för den nya högskolans möjliga organisation, som för en ny lärarroll och för institutionerna analyseras och förslag till förändringar ges. De internationella aspekterna har ett eget avsnitt.

Medverkande:

Lars Beckman, Monica Bergman, Sigbrit Franke-Wikberg, Bengt Gustafsson, Bo Gustafsson, Sverker Gustavsson, Lars Hedin, Torsten Husén, Ingemar Lind, Sara Lönnerblad, Ingemar Mundebo, Rune Persson, Olof Ruin, Bo Sandberg, Peter Stenkula, Stig Strömholm, Bo Södersten, Per Unckel, Håkan Westling och Ulla Åkerström.

SNS
FÖRLAG

ISBN 91-7150-438-9

9 789171 504388